

TOVÁBBI ADALÉK

A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMÁNAK

KRITIKAI TÖRTÉNETÉHEZ.

SCHVARCZ GYULA

I. TAGTÓL.

(OLV. A II. OSZTÁLY NOV. 9. ÜLÉSÉN 1885.)

BUDAPEST, 1886.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Budapest, 1886. Az Athenaeum. r. társ. könyvnyomdája.

A görögök politikai irodalmának terjedelme körül meg-
ejtett buvárlataim eredményeit — úgy látszik — éppen nem
vették zokon hazánk határán túl sem egyes államtudósok ¹⁾.
Ámde a philologok közül némelyek ugyancsak erőteljes kife-
jezést adtak kételkedésöknek. Különösen a greifswaldi egye-
tem érdemteljes tanára. Susemihl nehezelt meg a miatt, hogy
a politikai gondolkodásnak nyomait mertem fölfedezni oly
φουσιός-ok műveinek töredékeiben, a kikre nem hivatkozik
Aristoteles a गा Πολιτικά-jában ²⁾.

Teljes mérvben méltánylom az ő kegyeletét Stageira
halhatatlan fiának nagysága iránt; ha valaki oly nevezetes
munkát végez évtizedeken át egy oly tekintélyű szerzőnek iro-
dalmi hagyatéka körül, mint a minőt ő végezett ³⁾ Aristoteles
Πολιτικά-ja szövegének kérdésében: akkor nagyon is érthető a
fölháborodása oly tudomány-történelmi kezdeményezések fölött,
a melyekre sem philologot, sem államtudóst Aristoteles Πολι-
τικά-jának szövege bizonyára föl nem bátoríthat.

Az államtudomány érdekei azonban, az én meggyőződés-
sem szerint is, jóval fontosabbak, semhogy bármily tekintély
kegyelete előtt is, el szabadna némúlniok: és így meg fogja en-
gedni nekem a t. akadémia, ha nem hátrálok meg azon nehez-

---

¹⁾ Eltekintve Schaeffle stb. műveitől, csak a legujabb keletű ide-
vágó kísérletekre utalok. (Böv. másutt). »Hsl. ö. Mittheilungen a. d. H.
Lit.« Berlin: W. Fischer czikkét. »F. R.« a »Lit. Centralbl.« stb.

²⁾ Wochenschrift für klassische Philologie. Unter Mitwirkung
von Georg Andresen u. Hermann Heller. Herausgegeben von Wilhelm
Hirschfelder. Berlin. (Február 25. 1885).

³⁾ Aristotelis Politicorum libri octo cum vetusta translatione Gui-
lelmi de Moerbeka. Recensuit Franciscus Susemihl. Lipsiae. Teubner
1872. — Tov. Erlärende Ausgabe stb. A philologok közül Susemihl Né-
metországban az Aristotelés-buvárok közt, azt mondhatni, Spengel halála
óta, Bernays és Oncken mellett, elsőrangú helyet foglal el.

telés elől, a melyet az érdemtelen greifswaldi tanár mutat; sőt inkább lépésről-lépésre igyekszem kimutatni az ő álláspontjának tarthatatlanságát, — és midőn ezt teszem, folytatom. egyúttal a Platon előtt delevt görög politikai gondolkodókra vonatkozó búvárlataim további eredményeinek bemutatását ¹⁾).

Jöjünk mindenek előtt tisztába a moderu államtudományi irodalom-történetnek idevágó monographiai leltárával.

Valóban, ezen leltár éppen nem foglal magában még oly monographiákat, a melyek csak távúlrul is igényt tarthatnának azon címre, hogy kimerítők.

Eltékintve Mainak ²⁾ és Wachsmuthnak ³⁾ hiányos névjegyzékétől, azt lehet mondani, hogy dr. Henkel Hermann kis munkája és Hildenbrand jog- és állambölcsészettörténelmi műve képezik ⁴⁾ még ma is a törzsét azon szakirodalomnak, a mely a görögök politikai irodalmával mint ilyenel tüzetesen foglalkozik. Sőt miután Hildenbrandnak a görögökre vonatkozó szakaszai már egy jog- és állambölcsészeti mű kereténél fogva is szükségkép csak bizonyos eszmei távlatból érinthetik a tulajdonképeni államtudományi anyag mozzanatait: el lehet mondanunk, hogy Henkel művében tetőzik ez időszertint még mindig a görögök politikai irodalmának modern történelme ⁵⁾).

Ezzel azonban ugyan csak kevés van mondva. Henkel kis munkája úgy szólván csak első kísérlet, — oly philolog kísérlete, a ki derekasan otthonosan érzi magát a philologiában,

¹⁾ L. »Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma« című akad. értekezésemet 1884.

²⁾ Coll. Nov. Vatic. II., p. 584 és köv.

³⁾ Wachsmuth: Hell. Alterthumskunde I. Beilage 6.c.

⁴⁾ Studien zur Geschichte der griechischen Lehre vom Staat. Leipzig, Teubner 1872. Az első szakasz: »Die politische Literatur der Griechen« (megj. már előbb f. i.) mindössze 39 nyolczadrét oldalra rüg. — Hildenbrand: »Rechts- u. Staatsphilosophie«-ja gazdag leltárát nyújtja a régi görög politikai írók moderu földolgozásának.

⁵⁾ Paul Janet »Histoire de la science politique«-je, Robert v. Mohl és Blakesley hasonczélú művei nem törekesznek ily jogczímre. Barthélemy Saint Hilaire híres előszava a »Politique d'Aristote«-hoz csak Platonnal és ennek kortársaival kezd, és csak nagy vonásokban szól a tárgyhoz.

de a ki különben közelebből nem foglalkozott államtudományi kritikával. Más felől ő maga bevallja, hogy nemcsak a rhetorikába vágó politikai című művek méltatását ¹⁾ hagyta ki a saját kis munkájának tervrajzából, azon indokból, mert Pollux szerint *ῥητορικὴ ἢ αὐτῆ καὶ πολιτικὴ* ²⁾ — de a bölcsészeti műveknek tüzetesen politikát, u. m. államformákat stb. tárgyazó szakaszait is ³⁾.

Pedig, a ki mélyebben beletekint a görögök politikai irodalmának nyomaiba: az be fogja vallani, hogy éppen a bölcsészek, rhetorok és történetírók műveiben csírázott ki a görögök e politikai irodalma, sőt messzekiható eszméket lövelt ki a késő utókorra már oly időben, a midőn tüzetesen politikai cím alatt, csakis politikával foglalkozó önálló műveket a görögök írni még vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy ritkán szoktak volt.

Már ezen bevégzett tény éppen oly útjára kell, hogy terelje a kutatásnak az államtudományi irodalom történelmi fejlődésének kritikusat, a melyre Henkel, saját vallomása szerint, rálépni egyáltalán nem érzett magában semmiféle hajlamot. Van azonban egy más körülmény is, a mely arra ösztönözhet, hogy az államtudomány irodalmának történetírója oly helyekre is fordítsa figyelmét, a melyekre sem Henkel, sem egyéb reálphilologok nem szoktak gondolni akkor, midőn a görögök politikai irodalmáról van szó.

Hogy a hellenség szellemvilágának ránk szállott termékei és töredékei csak csekélyebb részét képezik, mennyiségileg, azon irodalmi művek összeségének, a melyeket a hellen szellem Homeros korától le egész az antik világ kialudtáig létrehoz vala ⁴⁾: ezt nem vonja kétségbe bűvár, a ki valaha a görögök irodalmi hagyatékával tüzetesen foglalkozott.

¹⁾ L. i. h. 1. l.

²⁾ IV. 16.

³⁾ U. o. 2. l.

⁴⁾ L. Bergk, Bernhardy, Müller & Donaldson műveit. A realistikai irodalmi ágakra azonban mind a jeles irodalomtörténészek éppen nem fektettek súlyt, a minek a következménye azután az az egyoldalú fülfogás, a mely e tárgyban a német philologok nagyrészének látkörét is jellemzi: Hsl. ö. »The Failure of Geological Attempts made by the Greeks« (London, 1868) című művem jegyzeteit.

Ámde némi concret tájékoztatást a ránk nem szállott irodalmi művek roppant nagy számáról és meglehetőleg sokoldalú változatosságáról csak az nyerhet, a ki közelebről tudomásul veszi a görögök gazdasági irodalmának hagyatékát ¹⁾. A görögök, a rómaiakhoz képest aránylag csak nagyon is szerény mérvben foglalkoztak földműveléssel. De annál többet írtak — ugyancsak a rómaiakhoz képest — felőle. Már Cicerónak ²⁾ föltűnt, hogy hogyan jöhetett egy oly kietlen sziklatalaj szülötte mint kolophoni Nikandros, a Krisztus előtti második század közepe táján arra a gondolatra, hogy tankölteményt írjon Γεωργικά czímen a mezőgazdaságról. Valóban, azon több mint kilenczven görög író közöl, a kik részint Γεωργικά, részint Περί γεωργίας, vagy Περί γεωργικῆς, majd Οἰκονομικά vagy Περί οἰκονομικῆς czímen többé-kevésbbé tüzetesen hozzászóllottak a mezőgazdasághoz és ennek kellemeihez, mondom, ezen több mint kilenczven görög író közöl jelentékeny számmal mutathatók ki szerzők, a kiknek sem születési, sem tartózkodási helye, sem életkörülményeik nem utalnak a legtávolabbról sem arra, hogy alaposan megismerkedhettek volna a mezőgazdasági gyakorlattal: ámde azért mégis írtak majd tankölteményeket, majd prózabani értekezéseket a földművelésről és a mezei gazdának különféle teendőiről. Hogy történetelt ez? Erre egy nem szakember adja meg, uézetem szerint akaratlanúl is, a legtalálóbbs feleletet. Ha az ember egy görögnek valamely veteménymagot mutat — mond egy szellemdús író a modern Görögország fölötti munkájában — a görög vidéki ember, sőt a városi is, azonnal a leghosszadalmasabban kezdi megbeszélni e veteménymagnak eredetét és valószínűleges történetét, — kifogyhatatlan bőbeszédűséggel fogja tárgyalni mindazt, a mi e maggal a kívülágban valamikép összefügg: csak egy dologról nem fog tüzetesen értekezni: a felől, hogy hogyan kell azt elvetni és elmunkálni, miszerint a lehető legjobb termést adja ³⁾. Ez körülbelül öröklött vonás, és

¹⁾ Bougier de la Bergerie csak érintette e kérdést a mult században (L. Acad. des Inscript. 1781—1790); de kimerítőleg az óta senki nem tárgyalta még e kérdést.

²⁾ Cic. de Orat. I, 16.

³⁾ Hasl. ö. Edmond About: »La Grèce Moderne« 1867.

nagyban segít megfejtetni azon kérdést, a melyet imént fölvettem. Legyen bárhogy; annyi tagadhatatlan, hogy a görög gazdasági írók hagyatékából nevezetes tanúlságot meríthetünk a görögök politikai irodalmának terjedelmére nézve. Megmondom, hogy hogyan?

Két nagy munkában találunk némi ismertetést a görög gazdasági írók művei felől, és a mennyiben ezt nem, hát találunk fölemlítve szerzői neveket, a melyekkel egyebütt sehol, de sehol nem találkozunk. Az egyik nagy munka a byzantiak Γεωπονικά-ja¹⁾; a másik Marcus Terentius Varro műve »De Re Rustica.« Varro művének epochája meg a Γεωπονικά epochája közt nem kevesebb fekszik, mint közel ezer esztendő. Ezen nagy időköz magában foglalja a görög irodalomnak éppen azon korszakait, a melyekben szerzők és fejedelmi pártfogók érezvén az idők kietlenségét, kiválóan abba helyezték dicsőségöket, miszerint mentül nagyobb körültekintéssel igyekeztek a virágzás korának irodalmi hagyatékát kiaknázni és a legkülönfélébb alakban földolgozni. És mégis mit találunk? Azt, hogy azon több mint ötven görög gazdasági író közül, a kiket Varro tüzetesesen megnevez, részben idéz is, alig említ egy-kettőt a Γεωπονικά, tehát éppen azon gyűjteményes munka, a melyet VI. Konstantin Porphyrogenetos ha nem Cassianus Bassussal, hát mással, de mindenesetre ezen uralkodó, a X. században tüzetesesen a célra szerkesztetett, hogy a régi gazdasági írók emlékezetét megmentse kortársai számára, sőt azok tanait gyakorlati czélokra értékesíthetővé tegye. Τα διαφοροί των παλαιών, περί τε γεωργίας καὶ ἐπιμελείας φυτῶν καὶ σπορίμων, καὶ ἐτέρων πολλῶν χρησίμων εἰρημένα, συλλέξας εἰς ἓν, τοῦτι τὸ βιβλίον συντέθεικα²⁾.

Varro, a ki 30 évvel Kr. e. érte el virágzásának tetőpontját, a következő görög gazdasági írókat³⁾ említi: »Qui graece scripserunt dispersim, alius de alia re, sunt plus quin-

¹⁾ A Needham által eszközölt kiadás óta alig történt valami nevezetesebb recensió e mű szövegének érdekében; legújabbán egy egész kis mozgalom indult meg Németországon az elmulasztottak helyreépítésére. (L. m.)

²⁾ Γεωπονικά Bevezetés. (Ed. Needham).

³⁾ Hsl. ö. »The Failure of Geol. Attempts« című művem 128. l.

quaginta. Hi sunt, quos tu habere in consilio poteris, cum quid consulere voles, Hieron Siculus et Attalus Philometor; de philosophis Democritus physicus, Xenophon Socraticus, Aristoteles et Theophrastus Peripatetici, Archytas pythagoreus; item Amphiloachus Atheniensis, Anaxipolis Thasius, Apollodorus Lemnius, Aristophanes Mallotes, Antigonus Cymaeus, Agathocles Chius, Apollonius Pergamenus, Aristandrus Atheniensis, Bacchius Milesius, Bion Soleus, Chaeresteus et Chaereas Athenienses, Diodorus Prienaeus, Dion Colophonius, Diophanes Nicaeensis, Epigenes Rhodius, Euagon Thasius, Euphronii duo, unus Atheniensis, alter Amphipolites, Hegesias Maronites, Menandri duo, unus Prienaeus, alter Heracleotes, Nicesius Maronites, Pythion Rhodius.« Mindezeknek születéshelyét is megnevezi Varro; ezekenkívül említ másokat is, a kikről megvallja, hogy nem tudja már ő sem, — tehát ő, a legtudósabb római — Romanorum longe doctissimus — sem tudja már, hová valók, csak annyit tud róluk, hogy görögül írtak. Ezek: Androtion, Aischrion, Aristomenes, Athenagoras, Krates, Dadis, Dionysios, Euphiton, Euphorion, Eubolos, Lysimachos, Mnaseas, Menestratos, Pleutiphanes, Persis, Theophilos. Mindezek prózában írtak, Varro szerint. Tanköteményeket írtak szerinte ugyane tárgyról Hesiodos Askraiból és Menekrates Ephesosból. Ezenkívül fölemlíti carthagói Magónak azon pún nyelven írt könyveit, a melyeket uticai Cassius Dionysius adott ki görög fordításban 20 könyvben. Végül fölemlíti ezen könyvek epitomatorát Bithyniából Diophanest, a ki valószínűleg azonos azon nikaiai Diophanessel, a kiről fönebb már megemlékezett.

Columella, ki szintén »De Re Rustica« írt és Tiberius alatt született, csaknem szóról-szóra kiírja Varro ezen írói névjegyzékét, csakis Epicharmost teszi hozzá; Athenaios pedig, Commodus kortársa, daczára azon roppant irodalomtörténeti anyagnak, a mely fölött rendelkezik, említ, sőt idéz is ugyan görög gazdasági írókat, de olyakat, kik sem Varrónál, sem Columellánál nem találhatók, jöllehet egynémelyik az Athenaios ¹⁾ által említett georgikosok és oikonomikosok közül

¹⁾ Athenaeus: Deipnosophistarum I—XIV, ed. Schweighäuser.

előbb élt ama két római szerzőnél. Athenaios Aischyloidest említi, Antiphont, Doriont, Philippost, Hegemont és a két Quintilius testvért.

A Γεωπονία-ban ott találjuk Sextus Julius Africanust; Vindanius Anatoliust, Apsyrtost, Apuleiust, Aratost, Aristotelest, Damogeront, Demokritost, alexandriai Didymost, uticai Cassius Dionysiust, Florentinust, Frontont, Hieroklest, Hippokratest, (de nem Demokritos nagynevű kortársát, hanem egy állatorvost, a ki Nagy Konstantin alatt élt), továbbá ifjabb Jubát, Leontinost, larandai Nestort, Oppianost, Pseudo-Orpheust (!), Pamphilost Alexandriából, Paxamost az opsartytikost és baphikost, Pelagoniost, Philostratost, a Quintilius testvéreket, Sotiont, Tarentinost, (a ki azonban nem volt tarenti születésű), Theomnestes lóorvost és Pseudo-Zoroastrest.

Mért nem találjuk még csak föl sem említve sem lemnosi Apollodorost, sem a túlnyomó nagy többségét azon görög gazdasági íróknak, a kiknek töredékeit vagy legalább emlékezetét Varro, Columella és Athenaios megmentették? Avagy mért nem találjuk a Γεωπονία-ban egyéb görög gazdasági írók töredékeit vagy legalább emlékezetét, — oly írókét, a kiknek már bölcsészeti hírneve is figyelmet kell, hogy ébresztett legyen mindazok előtt, a kik a X. században a régibb görög irodalommal tüzetesen foglalkoztak? Például Diogenes Laertiosból tudjuk, hogy Xenokrates szintén írt a gazdaságról. Vajjon mért nem találkozunk vele a tudománykedvelő bizanti auto-krator által oly nagy gonddal szerkesztett gyűjteményben?

Egyszerű a felelet mind e kérdésekre.

A Γεωπονία szerkesztője bizonyára rendelkezett mindazon görög szakírók műveivel, a kiknek művei az ő korában még köztudomáson voltak. Törekvése is céltudatosan oda irányult, hogy mentül több szaktekintélyre hivatkozassék, kivált az ódon virágzás korából. Hisz még az ősidők kódébe is belekalandozik; még a Pseudo-Orpheusra is rátámaszkodik, nem különben a Pseudo-Zoroasterre! Ha tehát nem bír egyéb gazdasági írókból böngészgetni, mint a kiknek műveiből éppen böngészget: nem lehet ennek egyéb oka, mint az, hogy az Aristoteles, Varro, Columella, Athenaios és Diogenes Laertios által idézett vagy említett görög gazdasági írók művei az

ő idejében, a X. században már vagy egészen elenyésztek, vagy pedig nem voltak szórványos rejték helyeiken megközelíthetők, még a hatalmas autokrator közegei által sem.

Ugyanez áll, sőt még nagyobb mérvekben, a görögök politikai irodalmára nézve. A tudós világ csodálkozva veszi tudomásul Varrónak névjegyzékéből, hogy a földművelés terén ugyancsak szerény szerepre utalt görögök már az ódon századokban ily nagy tömegű irodalommal bírtak a földművelésről; ha véletlenül nem írja meg Varro a maga »De Re Rusticá«-ját: úgy nem írhatja meg az ő e részbeni lemásolója, Columella sem az általa közölt névjegyzéket, és ez esetben az utókor nem is sejtette volna, hogy foglalkozott-e a görög világban le egész a byzanti korszakig több mint összesen 7—8, vagy legfőlebb 9—10 görög író a mezőgazdasági irodalommal. Szintígy vagyunk a görög politikai írókkal. Ha akadt volna az alexandriai korszakban érkezése, és kedve valamely széles olvasottságú politikai írónak egybeállítani mindazon görög szerzők névjegyzékét, a kik az államról írtak: úgy bizonyára hasonlíthatatlanul nagyobb írói létszámot állíthatott volna egybe — már csak a fönmaradt töredékek után ítélve is — mint a mi nőt a gazdasági írókról egybeállított Varro. Nagy kár, hogy Theophrastosnak ¹⁾ és phaleroui Demetriosnak ²⁾ a művei elvesztek. E művekből nagybecsű belepillantást nyerhettünk volna a virágzás korának politikai irodalmába.

Aristoteles Πολιτικά-ját nagyon tökéletlen állapotban örökölte az utókor. Nem én állítom először, már Hildenbrand

¹⁾ Νόμων κατὰ στοιχείων καὶ Diog. Laert. V, 44; νόμων ἐπιτομῆς ἢ. u. o. — Περὶ νόμων α', Περὶ παρανόμων α'. D. L. V, 47. — Νομοθεσιῶν γ', D. L. V, 45, Πολιτικῶν ἑθῶν D. L. V, 45. Πολιτικῶν δ' D. L. V, 45, 50. — Περὶ τῆς ἀρίστης πολιτείας D. L. V, 45. — Ἐπιτομὴ τῆς Πλάτωνος πολιτείας β. D. L. V, 43. Πολιτικοῦ β' D. L. V, 50. — Περὶ βασιλείας ἔς Περὶ τυραννίδος V, 42, 45. Πρὸς Κάσανδρον περὶ βασιλείας D. L. V, 47. — Περὶ παιδείας βασιλέως. D. L. V, 42. Πολιτικῶν πρὸς τὸν καρούς δ' D. L. V, 45. — Προβλήματα πολιτικά α' D. L. V, 47. Ide lehet számítani részben a Χαρακτήρες-t. Hsl. ö. Usener és Henkel ill. h.

²⁾ Περὶ νόμων. α' D. L. V, 80. Περὶ τῆς Ἀθήνησι νομοθεσίας ε'. D. L. v. 80. Περὶ πολιτικῶν. Ὑπὲρ τῆς πολιτείας α' D. L. V, 81. — Περὶ τῶν Ἀθήνησι πολιτειῶν u. o. Περὶ δημοκρατίας. Hsl. ö. »Die Demokratie« című művem I. kötetét. az 542 l. k.

is kénytelen beismerni, hogy Aristoteles e nevezetes munkája nem nyerhette a mester simító, sőt befejező vonását szerzőjének halála előtt. Theophrastos nem akarta a szöveget, az egyetlenegy ős példányban fennállott szöveget nagyszerű tanítójának elhunytá után javítgató, hézagpótló, vagy éppen kiegészítő kezekkel érinteni. És így nem csoda, ha Neleustól Apellikonig, azaz Sulláig ezen egyetlen ős példány is a sokat emlegetett egérdús skepsisi pinczében porladozván, kétszáz évi teljes ignorálatás után oly alakban kerülhetett csupán kevésbé Cicero irodalmárkodásának akméje előtt, a nyilvánosság elé, miszerint egyáltalán nem örvendezhetnek az államtudomány történelmének kritikussai azon mindent agyonzúzó föltétlen nagy tekintélyen, a melyet Aristoteles Πολιτικά-ja ugyancsak még irodalom-történelmi szempontból is gyakorolt.

Már maga e körülmény, hogy t. i. Aristoteles Πολιτικά-ja befejezetlen, helyesebben teljesen el nem készült munka, már maga e körülmény is nagyobb higgadtságra inthetné úgy Henkelt mint Susemihlt. Azután Aristoteles nem dolgozhatott-e föl e művében is egyéb, jóval előtte élt szakíróktól kölcsönzött politikai anyagot, szintűgy, mint ahogy földolgozott más szakíróktól kölcsönzött anyagot, pl. csillagászati munkájában a nélkül, hogy a szerzőt megnevezni jónak látná?

Hányszor beszél ő »némelyek«-ről az ἀπορία-kban; vajjon az a töméntelen nézet, vélelem és elmélet, a melyeknek czáfolgatásába belebocsátkozik, megtalálta-e már mind a maga irodalomtörténeti commentátorát, a ki az illető Aristoteles által meg nem nevezett szerzőnek tulajdonképeni kilétéről a fátylat már lelebbentette volna? Merő tapogatózások ezek, a modern kritika részéről; hisz még azt sem tudjuk, hogy kiket ért Aristoteles azok alatt, a kik állítólag a szakképzetteknek — ἐπισειτεῖς — akarták vindikálni az államban a legfőbb hatalom gyakorlását ¹⁾. Pedig ez csak érdekes egy kérdés lehetett minden idők tudományos gondolkodóira nézve. És mégsem tudjuk ma sem, kikre czélzott e helyütt Aristoteles. Sokratesre-e?

¹⁾ Arist. Polit. III. Hsl. 5. »Demokratie« cz. művem I. kötetének e fejezetét: »Die Demokratie des Timon.« I. alább.

A pythagoreusokra-e? Avagy egynémely eleatára, a kinek a nevét tán nem is ismerjük.

Hogy történhetett ez? A dolog igen egyszerű. Már Montecatinusnak föltűnt, hogy míg Plato politikai műveit mindenki úgy szólván az ajkain hordozta századokon át a görög-római világban: addig mély hallgatás fűdi Aristoteles Πολιτικά-ját. »Altum et mirabile silentium est apud antiquitatem graecam et romanam de nova Aristotelis republica« ¹⁾. — És ez nagyon is érthető, t. akadémia. Aristoteles elhalt, mielőtt a maga Πολιτικά-ját teljesen elvégezhette, teljesen kidolgozhatta volna. Nem is lett az közrebocsátva halála után sem, hanem csak 200 év múlva Sulla korában, azon egyetlen ős példány után, a melyet Apellikonék vonszoltak elő a homályból, miután 200 évig fetrengett ez azon — miként az újabb kritika beismeri, sőt Oncken is megengedi — bizony nagyon is penészes és egérdús pinzében, Skepsisben.

Ezen kétszáz év folyamában hogy szólhatott volna hozzá a kritika pl. az irodalomtörténet szempontjából? Sem Timaios, sem Metrodoros, sem Philodemos, sem Polybios nem ismerték Aristoteles e szövegét. Hogy deríthették volna föl tehát annak a régi politikai görög írókra vonatkozó tévedéseit, mulasztásait, sőt esetleges ferdtétéseit is? Cicero is alig ismerte még Aristoteles Πολιτικά-ját. A De Finibus V. könyvében foglalt megjegyzésével és az Ad Quint. frat. III. szakaszának ismert kifejezésével szembe állíthatók mindenesetre a De Legibus III. könyvének és ugyancsak a De Finibus idézett helyének oly kifejezései, a melyek alapján nagyon elhíhetjük Heitznek, hogy Cicero tüzetesen, legalább Aristoteles Πολιτικά-jába, bele nem mélyedhetett. De ha tette is volna, Cicero — minden nagy tehetsége mellett — sem volt az az író, a ki Aristoteles Πολιτικά-jának irodalomtörténelmi gyengéit kimutathatta és az igazságot, az irodalomtörténelmi igazságot vele szemben érvényre juttathatta volna. Hisz éppen Cicero volt az, a ki Xenophanesnek tulajdonította a hold lakott voltáróli tant, holott az egyáltalán nem fér össze Xenophanes rendszerével, és nem is tőle, de határozottan Xenok ratestől szivárgott át a római irodalomba.

¹⁾ L. Oncken: Die Staatslehre d. Aristoteles és Henkel: »Studien.« L. m.

Valóban positiv nyomát annak, hogy az irodalomban Aristoteles Πολιτικά-ját valaki nem — bírálgatta, de csak idézte is volna, — ennek positiv nyomát Heitzzel együtt magam sem birom korábbi görög vagy római írónál fölfedezni, mint csakis a Kr. után 200 évvel élt Aphrodisiasbeli Alexandrosnál. Ekkor meg már a régi görög politikusok közül vajmi soknak feledésbe ment volt régen az emlékezete. Bizony, ily körülmények között Aristoteles nem gátolhat meg bennünket abban, hogy politikai írókúl ne ismerjünk föl oly görög szerzőket, a kiknek hiteles töredékei határozottan politikai gondolkodásra vallanak, és a politikáról, megbízható tanúságtételek szerint, ha nem is külön könyveket, de mindenesetre egész nagyobb szakaszokat írtak is bölcsészeti munkájokban: még ha Aristoteles nem is említi őket, mint politikai írókat, a maga Πολιτικά-jában. Ki tudja: nem tartalmaz-e egyik vagy másik ἀπορία földolgozott anyagot oly φυσικός-ok munkájából, a kiknek a nevét Aristoteles ép oly kevéssé említi, mint a csillagászati munkájában Hiketásét és Ekphantosét? Ismerte tanaikat, belátta azoknak, a föld mozgásáról, illetőleg tengelyforgásáról szőlő tannak nagyszerű horderejét és még sem tartotta érdemesnek megnevezni őket az utókor előtt. Csak úgy írt felőlök, hogy εἶνοι, meg hogy τινές. Sőt tudománytalanságot követnének el, ha kritikánknak már itt szabnánk határt. Ha Aristoxenos és Favorinus szerint Platon, még egy ily magasztosan eredeti elme is, mint Platon, a maga »Πολιτεία« című nagy művének igen nagy részét Protagorastól vehette kölcsön, a nélkül, hogy ezt bevallaná, — ha Lucretius Carus a »Rerum Natura« című tankölteményének V. könyvében szóról-szóra kiírhatja vala Thukydidesből az athenei pestis leírását a nélkül, hogy Thukydides nevét még csak meg is említené¹⁾, és a nélkül, hogy ezért kortársai vagy bárki is a görög vagy római ránk szállott írók közül ezt szemére vetette volna: ugyan mért kellene lehetetlennek tartanunk, hogy Aristoteles is sok oly

¹⁾ Thukydidesnél II, 48—54: ἀλλ' ἐξαιφνης ὕριεις ὄντας πρῶτον μὲν τῆς κεφαλῆς θέρμαι ἰσχυραὶ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἐρυθρήματα καὶ φλόγῳσις ἐλάμβανε. κ. τ. λ. — Lucretius Carus De rerum Natura VI, 1143: Principio caput incensum fervore gerebant, Est duplicis oculos suffusa luce rubentis etc.

dolgot értékesíthetett a maga Πολιτικά-jában, a mi szerzőileg tulajdonkép nem is annyira az övé volt, mint inkább valamely Archelaos-féle Platon előtti φυσικός-é?

Szemben a görögök irodalmi hagyatékának ily arculatával, teljes mérvben föntartom tehát mind azt, a mit Sallustius görög bölcész Περὶ κόσμου καὶ θεῶν című művének méltatása alkalmából a t. akadémia előtt mondtam; bármint nehezteljen is az érdemdús greifswaldi tanár, megállapított tények tekintem, hogy nemcsak Herakleitos és Demokritos számíthatók a Platon előtti görög politikai gondolkodók közé, de Archelaos és valószínűleg klazomenai Anaxagoras is. És most, megindúlva a kijelölt alapon, bátor leszek még két φυσικός-nak politikai természetű irodalmi működésére hívni föl a t. akadémia figyelmét a Platon előtti korszakból. E két φυσικός kolophonon Xenophanes ¹⁾ és akragasi Empedokles ²⁾. Xenophanes szellemvilágát homály fedi már csak régisége miatt is — a hatodik század első évtizedeiben esik születési éve. — Ámde annyit fölismertek mind a metaphysikusok, mind pedig a természetbúvárlat történelmének modern művelői, hogy nagy-szerű bűvár és korszakalkotó gondolkodó volt. Eléggé ismeri a jelenkor az ő ontologiai tanait; bámulja a geologia történetírója, hogy minő határozottsággal vonta ő ki már a világrend korszakonkénti betemetkezésének és ismétli megmegújulásának végzetterhes nagy tanát — a διαζόμησις κατὰ τινὰς περιόδους-t az általa Melitében, Syrakusában és Parosban észlelt kövületek és palaeontologiai lenyomatok természetéből. Ámde vajjon hozzászóllott-e ő az állam kérdéséhez akár az ő Περὶ φύσεως-ában, akár egyéb szellemi termékeiben? Én azt hiszem, igen. Láttuk, hogy Herakleitos is nagyban hozzászóllott az államhoz a természetről írt művében; ugyanezt tette Sallustios a későbbi időkben a Világegyetemről címzett művében. Igen, de ezek kötetlen beszédben írtak. Feleli némely kritikus. Ez

¹⁾ L. Fragm. Xenoph. ed. Karsten és Mullach.

²⁾ Fragm. Emped. ed. Sturz és Mullach. Ez utóbbi a »Fragm. Philos. Graecorum« Didot-féle kiadásában is. Hsl. ő. »The Failure of Geol. Attempts« cz. művem IV. és V. fejezeteit; valamint »The palaeontological Theory of Empedocles the Acragantian philosopher« cz. művemet (London 1862).

nem akadály. Hát Lucretius Carus nem versekben írta-e meg a maga »De Rerum Natura« című nevezetes munkáját és vajon nem görög mintára készítette-e fénytelt tanköltevényét? És mégis nem terjeszkedett-e ki Lucretius e tanköltevényében legalább némi részben a politikára is, a maga V. könyvében?

»Quod si quis vera vitam ratione gubernet
 Divitiæ grandes homini sunt, vivere parce
 Aequo animo; neque enim est unquam penuria parvi.
 At claros se homines voluere esse, atque potentes.
 Ut fundamento stabili fortuna maneret,
 Et placidam possent opulenti degere vitam;
 Nequidquam: quoniam ad summum succedere honorem
 Certantes, iter infestum fecere viai.
 Et tamen e summo quasi fulmen deiicit ictos
 Invidia interdum contemtim in Tartara taetra:
 Ut satius multo iam sit parere quietum,
 Quam regere imperio res velle, et regna tenere.
 Proinde, sive incassum defessi sanguine sudent -
 Augustum per iter luctantes ambitionis:
 Invidia quoniam, ceu fulmine, summa vaporant
 Plerumque, et quæ sunt aliis magis edita cunque:
 Quandoquidem sapiunt alieno ex ore, petuntque
 Res ex auditis potius, quam sensibus ipsis:
 Nec magis id nunc est, nec erit mox, quam fuit ante.
 Ergo regibus occisis, subversa iacebat
 Pristina maiestas soliorum, et sceptræ superba;
 Et capitis summi praeclarum insigne cruentum
 Sub pedibus volgi magnum lugebat honorem:
 Nam cupide conculcatur nimis ante metutum.
 Res itaque ad summam faecem turbasque redibat,
 Imperium sibi cum ac summatum quisque petebat.
 Inde magistratum partim docuere creare,
 Juraque constituere, ut vellent legibus uti:
 Nam genus humanum, defessum vi colere aevum,
 Ex inimicitiiis languebat; quo magis ipsum
 Sponte sua cecidit sub leges, arctaque iura.
 Acrius ex ira quod enim se quisque parabat
 Ulcisci, quam nunc concessum est legibus aequis;
 Hanc ob rem est homines pertaesum vi colere aevum:
 Unde metus maculat poenarum praemia vitae.
 Circumretit enim vis atque iniuria quemque,
 Atque, unde exorta est, ad eum plerumque revertit;
 Nec facile est placidam ac pacatam degere vitam,
 Qui violat factis communia foedera pacis.

Etsi fallit enim divum genus humanumque,
 Perpetuo tamen id fore clam diffidere debet
 Quippe ubi se multi per somnia saepe loquentes,
 Aut morbo delirantes procraxe ferantur
 Et celata diu in mediis paccata dedisse.*

Így énekel Epikuros felekezetének híve Rómában. Nem oly rendszeres politikai fejezet ez, mint a minőt Sallustios *Περὶ ζώσμου*-jában találunk: ámde el van mondva itt is a társadalom és az állam keletkezéséről, sőt az államéletet mozgató erőkről és tényezőkről is annyi, hogy az olvasó erőszakot ejtene a saját tudományos elfogulatlanságán, ha egyáltalán föl nem akarná ismerni szerzőben ez ötletből a politikai gondolkodót.

Nem állítom én azt, hogy Xenophanes sokkal tüzetesebben foglalkozott volna az államélet elméletével, mint Lucretius. Ámde, hogy Xenophanesnek még csekély számú roncs-töredékéből is sugároznak felénk oly reflexiók, a melyek czéltudatos politikai gondolkodóra vallanak: ezt megérteti velünk az ő Elegiáinak következő, örökidőkre emlékezetes, mert magát az akkori athenei állam- és népeletet is örökre megbélyegző töredéke Athenaiosnál.

Ἄλλ' εἰ μὲν ταχύτητι πόνων νίκην τις ἄροιο
 ἢ πενταθλεύων, ἐνθα Διὸς τέμενος
 παρ' Πίσου ῥοῆς ἐν Ὀλυμπίῃ, εἴτε παλαίων
 ἢ καὶ πικροσύνην ἀλγινέουσαν ἔχων,
 εἴτε τὸ δεινὸς ἀέθλιον ἢ παγκράτων καλέουσιν,
 ἀστοσίῳ κ' εἶη κωδρότερος προσορᾶν,
 καὶ κε προεδρίην φανερῆν ἐν ἄγωσιν ἄροιο,

1) Hogy Lucretius Carus e tankölteményében nem csak Epikuros eszméit hangoztatta, de már e tanköltemény szerkezetében is görög mintákat követ vala: ezt könnyű fölsismerni a Parmenides, Empedokles és egyéb görög »Περὶ φύσεως« című és tárgyú tanköltemények töredékeinek segítségével. Egyébként Teuffel (Röm. Litgesch.) megérinti e kérdést a legújabb szakirodalom idevágó mozzanatainak némi rávizonyításával. Kívánatos lenne azonban, ha a philologok tüzetesebb tanulmányra méltatnák e kérdést. Hisz ha annyi időt szentelhet egynémely philolog a Sophoklesnél és egyéb tragikusoknál előforduló distichonok stb. statistikájának (nem csak statikájának) kibuvárolgatására: megérdemlene e kérdés is egy kis belemélyedést. Nem csak a politikai irodalom történetére derülne némi világ ily párhuzamok kritikai keresztülvitele által, de egyéb disciplinák történelmi mozzanataira is.

καί κεν σῆτ' εἶη δημοσίων κτεάνων
 ἐκ πόλιος καί δῶρον ὃ οἱ κειμήλιον εἶη.
 εἶτε καί ἔπποισιν, ταῦτά γ' ἅπαντα λάγοι,
 οὐκ ἔων ἄξιος ὥσπερ ἐγώ. ῥώμης γάρ ἀμείνων
 ἀνδρῶν ἤδ' ἔππων ἤμετέρη σοφίη.
 ἀλλ' εἰκῆ μάλα τοῦτο νομίζεται, οὐδὲ δίκαιον
 προκρίνειν ῥώμην τῆς ἀγαθῆς σοφίης.
 οὔτε γάρ εἰ πύκτης ἀγαθὸς λαοῖσι μετεῖη,
 οὔτε εἰ πενταθλεῖν, οὔτε παλαισμοσύνην,
 οὐδὲ μὲν εἰ ταχύτητι πόδων, τίπερ ἔστι πρότιμον
 ῥώμης, ὅσσ' ἀνδρῶν ἔργ' ἐν ἀγῶνι πέλει,
 τοῦνεκεν ἂν δὴ μάλλον ἐν εὐνομίῃ πόλις εἶη.
 Σμικρὸν δ' ἂν τι πόλει χάσμα γένοιτ' ἐπὶ τῷ
 εἰ τις ἀεθλεύων νικῶ Πίσαο παρ' ὄχθας.
 οὐ γάρ πιάινει ταῦτα μυχοῦς πόλιος ὧ).

Athenaios Euripides révén jutott hozzá Xenophanes e töredékéhez — ταῦτ' εἶληφεν ὁ Εὐριπίδης ἐκ τῶν τοῦ Κολοφωνίου ἐλεγείων Ξενοφάνους — tehát azt is állítja, hogy az elégiák című költeményből valók e nevezetes sorok; mert Xenophanes állítólag ilyeneket is írt, a Περὶ φύσεως keretén kívül.

Vessünk egy pillantást Xenophanes szellemi életének e töredékszerű termékére.

Mit dall e sorokban Xenophanes?

Följajdul a görög államok azon hagyományos, és egyúttal intézvényes szokása fölött, hogy hasonlíthatlanul többre becsülik a birokhősök, viadorok, versenyfutók, kocsiversenyzők és pankratiasták sikereit, mint a tudományt, a műveltséget, a gondolatot; sőt hozzáteszi, hogy dőre észjárás ennyire elébe tenni az emberek és lovak testi erejét, ügyességét az értelem fenségének, a búvárkodó szellem nagyszerűségének. Díszüléssel, állami vendégséggel, köz-ellátással, fényes jutalmakkal tüntetik ki a testi erő bajnokait: pedig nem nyer az effélék által az államélet a törvények uralmában — μάλλον ἐν εὐνομίῃ πόλις εἶη — és vajmi kevés örömet okoz az az állampolgárságnak, ha a dúsgazdag előkelők Pisa mellett a kocsiversenyben győznek. Nem lesznek ez által — úgy mond — még

1) Hsl. ö. Roth. Gesch. d. Abendl. Philos. II. Xenophanes v. Kolophon és Zeller: Phil. d. Griech. valamint »Demokratie« cz. művem I. kötetének »Die Demokratie des Kleisthenes« című fejezetével.

kövérébbek a szegényebb sorsú állampolgárok háztartásai a városban.

Hogy megérthessük, hova czéloz Xenophanes e kifakadásával, ne feledjük, hogy Xenophanes a Peisistratidák meghívására megfordult Athenében is; még pedig oly időben, midőn az eupatridaságnak dúsgazdag maradványai a társadalom akkori lelki szegénységét sikerteljesen ösztönözhatték már a Solon szabadságát letiport, de különben rendkívül culturbarát és sok tekintetben nivelláló *πολιτικός* megdöntésére. Maga Solon sem hozott volt be állami oktatást Athenébe, és ha le is szállította némileg a testi erő bajnokainak állami jutalomtételeit: az a tanoda, a melyet az ő törvényhozása az athenei államban gondjai alá vett, a világért sem a szellem iskolája volt; nem volt az még csak elemi tanfolyam sem, hanem csakis kizárólag a testgyakorlat iskolája, a *γυμνάσιον*.

A Peisistratidák nagy súlyt fektettek a műveltségre; tiszteletteljes előzékenységgel édesgették körükbe a szellemvilág nagyjait, a kiket az akkori athénei nép egyáltalán nem birt még — a saját maga hagyományosan egyoldalú nevelése folytán — méltányolni. Másfelől Alsó-Itália görög gyarmataiban és Sikeliában több helyütt dívott az állami oktatás; egyes tyrannok nem kevésbé, mint egynémely szabadállamok fényesen kitüntették, sőt részben el is kényeztették nem csak a költőket, de a nagy gondolkodókat is. Ily körülmények között Xenophanes agyában könnyen megvillanhatott a párhuzam a keleti görög államélet, különösen pedig a hagyományosságában díszelgő athénei népélet és a nyugati, abban az időben jóval magasabb műveltségű gyarmat-államok, a hagyománynyal sok tekintetben már rég szakított alsó itáliai és sikeliiai görög élet között. Hozzájárult saját életsorsa is. Ő neki, a persák elől menekült kolophonai iónnak ott kellett bolyongania Nyugat virányain szintúgy, mint Kelet-hegyvölgyes tájain évtizedeken át. Kelet-Görögországon nem birt megélni még mint rhapsod sem: egyedül Nyugat magasabb művelődési világa, Zankle, Katana, Syrakusa, Elea volt képes őt, e korszakalkotó, nagy bűvárt és gondolkodót a fölszinen tartani. Hogy ne mondotta volna ki tehát ő a maga politikai elméletét, politikai meggyőződését még szemben a görögök hagyományosan kedvencz

nemzeti dőreségével is: hisz saját átélt szenvedései szorították ki úgy szólván az ő lényéből e fohászt! Ámde vett volna-e szemügyre oly mozzanatokot, mint a minőkre útal, a görögök e hagyományos dőreségével szemben, ha ő csak merev metaphysikus, — θεολόγος, mint nevezik az ódonságban, — meg természetbuvárkodó költő lett volna kizárólag, nem pedig egyúttal politikai gondolkodó is? A törvények uralma, az εὐνομίη nehezen jutott volna akkor e fohász kapcsán eszébe. Van egy másik töredéke is, ugyancsak Athenaiosnál: ¹⁾

Ἀφροσύνας δε μαθόντες ἀνωφελέας παρὰ Δουδῶν
 ὄφρα τυραννείης ἦσαν ἄνευ στογερῆς,
 ἤμεσαν εἰς ἀγορῆν παναλουργέα φάρσ' ἔχοντες
 οὐ μείους ἢ περ χίλιοι ὡς ἐπίπαν
 αὐχάλοισι, χαιτῆσιν ἀγαλλόμενοι χαριέσσας,
 ἀσκητοῖς δὲ μὴν χρίμασι δευόμενοι.

Valamint előbb idézett töredékében azt a nagy politikai gondolatot hirdeti vala, hogy többet ér az államra nézve minden testi ügyességnél és erőnél, melyet a dúsgazdagok és előkelő származásuak a birok-, ví-, futó- és kocsiversenyekben kifejthetnek, a szellemi műveltség, és hogy éppen ezért az állami életben meg a népeletben nem a hagyományos testi erő dicsőségének letéteményesei tüntetendők ki az államrend által, hanem a szellemvilág kimagasló előharczosai: szintúgy politikai gondolatot bocsát világgá a dal szárnyain Xenophanes ez utóbbi töredékében, mindön az ion tengerparti államok történelméből vett példával igyekszik kimutatni, hogy mint dőlnek a szabadnépek fényelgő kéjmámor folytán a szolgaság karjaiba.

Az eleabelieknek adott feleletét Aristoteles jegyezte föl a maga Rhetorikájában. E felelet élénk megbeszélés tárgyát képezi a philologok értekezéseiben: csak nem azon oldalról, a mely bennünket érdekelhetne. ²⁾

Mindent egybevetve, Xenophanes csak annyiban vehető politikai gondolkodónak, mint Pindaros. Vajon nem írtak-e újabb időben éppen a német reálphilologok egy egész kis iro-

¹⁾ Athen. Deipnos. i. h.

²⁾ L. Spengel Arist. Rhet. és Blass Gesch. d. Bereds. I.; 1. m.

dalmat a felől össze, hogy minő szervezeti alapokon óhajtja vala a thebai költő fölépíteni a legjobb állam eszményét?

Xenophanes is megérdemel ennyi figyelmet a politikai irodalom történetírója részéről; és ugyanannyival inkább, minthogy ő korszakalkotó, gondolkodó bűvár, és a nagy horderejű eleai iskola alapítója volt.

Ez a legkevesebb, a mit róla az államtudomány történetírójának elmondani kell: mert nagyon valószínű, hogy ha bírnók a műveit a maguk egészében és nem csak azok csekély töredékében, aligha rá nem akadnánk Xenophanes szellemvilágában azon motívumokra, a melyek tanítványát, Empedoklest politikai irodalmárságra és egyúttal gyakorlati alkotmányozásra ösztönzik vala.

Empedokles, Akragas e tragikai sorsú, nagy gondolkodója és természetbűvára már jóval több nyomot hagyott hátra, mint politikai gondolkodó — nem ugyan tankölteményeiben, mint inkább tanítványaiban — közvetlenül leontini Gorgiasban és közvetve Lykophronban, meg Alkidamasban. Hieronymos határozottan állítja felőle Diogenes Laertiosnál, hogy politikáról is írt: *Καθόλου δέ φησι καὶ τραγῳδίαν αὐτὸν γράφαι καὶ πολιτικά*. Eudokia ugyanezt mondja. Suidas pedig megjegyzi, hogy nagyon sokféléről írt. És ez igen természetes. Empedokles hatalmas befolyást gyakorolt Akragas államéletére. Népszerűséggel párosult tekintélye oly nagy volt, hogy szülővárosa fölajánlotta neki a tyrannist: de ő azt nem fogadta el. Nem még a királyi trónt sem. Vajjon hounét eredt e rendkívüli népszerűsége?

Bizonyára nem egyedül azon jótékonyságából, melyet a társaséletben gyakorol vala. Dúsgazdag ember volt, a ki nemcsak a csoda-orvos szerepére vágyott, de véghetetlen sok jót tett a szegény sorsú családokkal Akragasban. Ezért egyébként még nehezen ajánlották volna föl neki a legfőbb hatalmat. Nagyszerű művet hajtott végre Selinusban is. Itt a mocsaras vidék évek óta szenvedett már a kigőzölgés dögleletes lehetőől. Töméredek ember halt el; az asszonyok pedig nem tudtak szülni. Empedokles két kisebb folyóvizet vezetett e mocsáron keresztül; ez megtisztította a levegőt, s ennek folytán megszűnt a betegség is. Úgy áldoztak erre a Selinusbeliek Empedoklesnek,

mint valamely istennek. Igen, de ezek a Selinusbelfiek voltak. Vajon mi által csatolta hát magához oly nagy mérvben az akragasi nép politikai ragaszkodását?

Erre is adnak feleletet forrásaink. Empedoklesnek már az atyja is, Meton, nagyon népszerű demokrat irányú államférfiú volt; még inkább az volt azonban ő saját maga. Akragasban ekkor egy 1000 főből álló nagy tanács, a választott és ugyan 3 évre az összes állampolgárok által választott előkelők és gazdagok tanácsa gyakorolta a legfőbb hatalmat¹⁾. A születésnek és nagy vagyonnak uralmát nem más döntötte meg, mint Empedokles. Fölhasználta az alkalmat, melyet neki a nép barátjának két előkelő akragasi állampolgárnak titkos üzelmei szolgáltatottak; kivégeztette az oligarchikus összeesküvéket és elfojtván a tyrannis fölállítására irányuló mozgalmat is, helyreállította a népuralmat, a demokratiát, a születésre és vagyonfokra nem tekintő állampolgári egyenjogúság alapján.

De hogy Empedokles nem mint egyszerű napipolitikus pártember, hanem mint komolyan belemélyedő politikai gondolkodó vállalkozott hazájában ily alkotmánybuktató és új alapon alkotmányozó államférfiú szerepére, kiderül ez azon bevégezett tényből is, hogy Aristoteles tanúságtétele szerint τέτυχη-t vagyis könyvet írt a politikai és törvénykezési ékesszólás tudományának, helyesebben művészetének szabályairól és műfogásairól.

Ezek után, azt hiszem, nincs okunk kétségbevonni azt, a mit Hieronymos és Eudokia állítanak, hogy Empedokles irodalmi működése kiterjedt a politikára is.

Elvesztek ide vonatkozó elmetermékei az utolsó sorig. Ámde ott van az ő hatása Lykophron és Alkidamas töredékeiben.

Közepette oly időnek, a melyben az athénei komodia a legféltelenebb maró gúnnyal üldözött még minden államférfit, pártkülönség nélkül minden államférfit és hadvezért, a ki csak a nép bizalmából a maga tehetségét az állam javára — ösök családfája nélkül — érvényesíteni merészeli vala; közepette

¹⁾ L. Mullach : a Fragm. Philos. Graec. I. kötetében. Hsl. ö. Holm : Gesch. Siciliens I. 263—266, köv.

oly időnek, a melyben Athenében született bölcsészek még nem csak hogy nem gondoltak a rabszolgaság eltörlésére a gyakorlatban, de — miként Platon — még azon lehető legjobb állam eszményképét is, a melyről írtak, teletömték rabszolgákkal és kasztokkal: közepette, mondom, egy ily vérgőgös időnek, hirdetéek fennen Gorgias ama tanítványai — Lykophron és Alkidamas — az ősök családfájára alapított dicsőségnek léha, üres voltát és az emberek teljes egyenlőségét. Euripidestől már nem hangzottak a rabszolgák iránt is kíméletességre, sőt érdemeik iránt őszinte elismerésre intő fölvilágosultság szózatai az athenei színpadon. Menandros sem jött még el, sem Philemon, hogy az új komodiában folytassák az emberszeretet azon tanfolyamát, a melyet Euripides már Perikles korában megkezdett. E helyett az oly Eupolis-féle komikusok uralkodtak az athenei színpad fölött, a kik minden piszkot rászórtak a nem előkelő származású politikai szereplőkre, sőt a maguk naivságában egyenesen ki is mondatják vala az athenei demokratia, hogy, úgy mondjam, hivatalos színpadján, a karral, miszerint nem az a fő, hogy oly hadvezérei legyenek az államnak, a kik győzni tudjanak a haza ellenségei fölött, de hogy olyan diadalmas hadvezérei legyenek az athenei népnek, a kik ἐξ μεγάλων οἰκῶν — nagy házakból, előkelő, régi nagy családokból származnak ¹⁾).

Szemben a hagyományos vérgőgnek illetén színpadilag megdicsőülő kába türelmetlenségével azután természetesen nagyon is különösen hangozhatott Athenében — minden parvenu demagog daczára is, — hogy Lykophron κενόν τι-nek nevezi az εὐγενεία-t. — κενόν τι παμπάν. ἐκείνος γάρ ἀντιπαραβάλλων ἐτέροις ἀγαθοῖς αὐτήν, εὐγενείας μὲν οὖν φησιν ἀφανές τὸ κάλλος, ἐν λόγῳ δὲ τὸ σεμνόν, ὡς πρὸς δόξαν οὖσαν τὴν αἴρεσιν αὐτῆς, κατὰ δ' ἀλήθειαν οὐδὲν διαφέροντας τοὺς ἀγεννεῖς τῶν εὐγενῶν. Aristotelesnek Περὶ εὐγενείας című töredékében találjuk megörökítve Lykophronnak, ha nem is szavait tán, de minden esetre az elméletét. A nem nemesek — ἀγεννεῖς — semmikép

¹⁾ L. bővebben e kérdésről »Die Demokratie« cz. m. I. kötetének »Die Demokratie des Ephialtes« című fejezetét. Hsl. ö. Gilbertnek »Beitraege z. i. Gesch. Athen.« cz. művével.

sem különböznek a nemesektől — εὐγενῶν. — Ide fut ki Lykophron elméletének értelme. Léha, üres, vak lárna az egész, a mit az εὐγενεία dicsőítésére mondanak. Így Lykophron 1).

Alkidamas pedig (az aiol Elaiából) arra tanította úgy hallgatóit, mint olvasóit, hogy ἐλευθέρους ἀφῆκε πάντας ὁ θεός, οὐδένα δουλον ἢ φύσις πεποίηκεν. Minden embert szabaddá tett az istenség; a természet egy embert sem alkotott rabszolgává.

Nem kevésbé merész egy tan volt ez, abban az időben, t. Akadémia! Nem kevésbé merész, mint a Lykophroné. Gyökeres reformon akarta átvezetni az öröklött államrendet ezen elmélet előbajnoka bizonyára, vagy legalább is azt hitte, hogy csak akkor fejezi ki a társadalmi igazságot, ha hadat izen ezen elmélet hirdetése által a tanszéken, meg az irodalomban az egész öröklött társadalomnak. De hát maguk jöttek-e rá, mint fölfedzők e nagy gondolatra Gorgias e tanítványai, avagy ha más-tól kölcsönözték, ugyan ki volt hát a tanítómesterök a modern demokratia e világot átalakító alapeszméjének előkészítésében?

Bárhogy ütött is ki az ódon szellemvilágnak ránk szállott hagyatéka: mind Lykophronnak, mind Alkidamasnak nagyobb hírneve lett volna ezen ránk szállott hagyatékban is, ha ők maguk lettek volna e tanok első megalapítói. Ők csak irodalmi terjesztői voltak e tanoknak; ezek eredete azoknál keresendő, a kiktől az ő mesterök nyerte oktatását. Vagy tán még ennél is fölebb. Hogy Gorgias a nagyszerű sophista és rhetor nem lehetett e tan kezdeményezője: ez kiderül Platon »Gorgias«-ából. Mindent szemére vet Platon a leontinoibeli nagy sophistának, a mit csak ellene fölhozhat; valóságos Archilochosává válik, miként ez mondja eme fénytelt párbeszédben, neki. De hogy Gorgias az εὐγενεία ellen kikelt volna, mint államrendi tényező s mint társadalmi mozzanat ellen, vagy hogy a rabszolgaság jogosulatlanságát hirdette volna a maga tanítványainak: ennek nyoma sincs Platon Γοργίας-ában. De nem is valószínű, hogy Gorgias ily tanokat hirdetett volna. Hísz ő volt az első sophista, a ki tandíjat, még pedig 100 minányi tandíjat

1) Stob. Ecl. és Arist. töred. περί εὐγενείας a Fragm. Histor. Graec. I-ban ed. Carl. Müller. Oncken nem mélyed bele ebbe a kérdésbe.

szedett hallgatóitól és hogy ezt tehesse, kizárólag a gazdag előkelőség köreiből forgolódott. És ha akadt is neki olyan hirtelen meggazdagodott, különben homályos eredetű hallgatója, mint a kiket Aristophanes ostoroz: az εὐγενείᾳ-nak ama Lykophonféle bírálata korántsem lett volna az athenei népfőfogás és erkölcsökhöz képest valami csábszer még az ily homályos származású plutokratára nézve sem Gorgias érdekében: mert Athenében a parvenuk, miként Aischines és mások példájából láttuk, még évtizedekkel Gorgias föllépte után sem azzal védekeztek, hogy hát ők csak az egyéni tulajdonokra fektetnek kizárólag sulyt, nem pedig a családfára is, hanem azzal szokták a vérgögös megtámadást visszaverni, hogy — ősöket föllentettek maguknak, oly ősöket, a kik nem léteztek. Iphikrates pedig, a cipész dicső fja, nem azzal vélt magának elégtételt szerezhetni, hogy az ő érdemei, mint mi mondanók, a népből valók: de azzal, hogy majd ő alapít most egy családfát, (a mely vetekedni fog a történelmileg fénylő családfákkal). Azután hogy is beszélt volna ő az athenei gazdagok körében a rabszolgaság jogosulatlanságáról¹⁾? No hiszen majd adtak volna neki Kalliasnak, Hipponikos fijának asztaltársai, meg a Phaiaxféle uracsok!

Többet tudnánk, mint a mennyit tudunk Parmenides περί φύσεως című művének és egyéb iratainak teljes tartalmáról, ha Xenokratesnek περί τῶν Παρμενίδου könyve, továbbá Theophrastosnak és rhodosi Eudemosnak művei el nem vesztettek volna. Így azonban csak azt vehetjük bizonyosra, miszerint Parmenides nem kevésbé foglalkozott politikával, mint eleai Zenon. Oly kritikai műgonddal dolgozó bűvár mondja, mint Strabon, hogy Elea kitűnő törvényeket nyert Parmenidestől szintűgy, mint Zenontól. Az eleai állampolgárok évről-évre esküt tettek Parmenides törvényeire. Másfelől eleai Zenon annyira belemerült hazájának államéletébe, hogy még össze is esküdt a τυραννίς ellen. Elfogatván, elharapta a saját nyelvét, csakhogy meg ne nevezze az összeesküvés részeseit; ször-

¹⁾ Hsl. ö. Blass. i. h.

²⁾ Strabon V. 252: δοκεῖ δὲ μοι καὶ δι' ἐξείλουσ; καὶ εἶτι πρότερον εὐνομηθῆναι. — Speusippos Diog. Laert. IX. 23; Plutarch. adv. Colot p. 1126. Hsl. ö. Zeller. id. h.

nyű volt halála. Mozsárban törette össze a τόρῶνος. Így áll ez megírva Hermipposnál. Nem maradt fönn azonban egyetlen egy gondolat, egyetlen egy sornyi töredék sem e két nevezetes bölcsésznek politikai eszmeköréből, és ha daczára e bevégzett ténynek, még is főlemlitem őket e helyütt, ez csak azért történik, mert minden oda mutat, hogy közvetlenül vagy közvetve ezen eleaiaktól kölcsönözte Sokrates az egyenlőség alapgondolatát; ezektől örökölte közvetve egy felől a Stoa, másfelől pedig a kynikosok felekezete. A közhasznú egyéni tulajdonok társadalmi és állami horderejében nyilatkozó képesítvénynek, a Sokrates által keresett ἀρετή-nek alapgondolata pedig a pythagoreusok felekezetéből hatolt el a még ifjú Sokrateshez. E nagy ethikai úttörőnek politikai tanairól szólni kívül esik jelen értekezés keretén; csak annyiban említtem föl, a mennyiben ő is egyengette az utat az egyenlőség azon eszményének, a melyet Lykophron és Alkidamas oly leplezetlenül hirdettek. Az egyenlőség eszméjét fölkarolta Antisthenes és vele a kynikosok egész iskolája; Stilpon és thebai Krates közvetítésével jutott el azután e tan Kitionbeli Zenonhoz, a Stoa alapítójához. Nem is tagadták meg e tant a stoikusok még a római korszakban sem. Seneca mondja, hogy a stoikusok szerint minden ember egyenlő.¹⁾

Antisthenes politikai irodalmárságát sem méltányolta eléggé eddigelé az államtudományi kritika. Pedig épp oly változatos, mint jelentékeny volt az ő tevékenysége e téren. Már azon két rendbeli munkájában, a melyeket Κύρος és Κύρος ἡ περὶ βασιλείας címmel bocsátott közre, nagy adag politikának kellett foglaltatnia. Azon művében szintén, a melyet ő, az emberek

¹⁾ Zellernek nézetem szerint teljesen igaza van, midőn Kitionbeli Zenonnak Plutarchos által (De Alexand. fort. I. 6) idézett kosmopolitikus, tehát szükségkép egyenlőségi alapon fölépítendett alkotmányát Antisthenesnek Platon által (Polit. 267.-köv.) czáfolgatott nyájör-elméletében már előreárnyékolva látja. Henkel (i. m. 8. 1.) Xenophon *Κυροποαιδεία*-jának VIII. könyvére gondol: ámde ezt chronologikus nehézségek teszik, nézetem szerint, valószínűtlenné. Hogy Platon akkor, midőn a maga *Πολιτικός*-át írta, Xenophon *Κυροποαιδεία*-jának VIII. könyvét bírálgatni, czáfolgatni képes lett volna: ezt Henkelnek nem állítania kellett volna, de bebizonyítania.

egyeulőségének előharczosa írt a nemesség fékvesztett dicsőtőjéről Theognisról. Alkibiades ellen külön könyvet írt, a melyben kérlelhetetlen szigorral és maró gúnynyal ostorozta e könnyelmű athenei hadvezérnek és fényes családfájú demagognak politikai ledérségeit. Szerfölött érdekes lehetett az ő Ἀλκιβιάδης-ében egyebek közt azon bevilágítás is, a melyben Antisthenes ezen leleményes politikai fondorkodónak úgy elvi, mint gyakorlati-álláspontját fogta a Négyszázak államcsinyjével és alkotmányozásával szemben részeltetni. Ámde írt Antisthenes tüzetesen politikai műveket is, a melyek hitelességét kétségbevonja ugyan Phrynichos Photiosnál, de elismeri Panaitios, a kinek a tanúságtétele mindenesetre többet nyom a Phrynichosénél. E politikai művei a Περὶ νόμου ἢ περὶ πολιτείας. Valószínűleg ebből idézi Aristoteles Antisthenes meséjét a nyulakról meg az oroszlánról. Egy második politikai művének czíme ez volt: Μενέξενος ἢ περὶ τοῦ ἄρχεῖν. Lehet, hogy nem Zellernek van igaza, a ki nem ezen Μενέξενος-t azonosítja, hanem a Περὶ νόμου-t Antisthenesnek Athenaios által idézett azon Πολιτικός διάλογος-ával, a melyet Henkel ugyancsak egy ugyanazon műnek mond a Μενέξενος-szal. Lehetséges ugyanis, hogy Antisthenes Πολιτικός-a egészen külön munka volt. Amint-hogy Platon szintén Πολιτικός czím alatt ír vala az államférfőről. Athenaios szerint Antisthenes Πολιτικός-a ledorongálását tartalmazá valamennyi athenei demagognak. (ὁ δὲ πολιτικός αὐτοῦ διάλογος ἀπάντων καταδρομῆν περιέχει τῶν Ἀθηνησὶ δηματογῶν, —²) mondja Athenaios a Deipnosophisták V. könyvében). Harmadik, esetleg negyedik politikai műve volt az Ἀρχέλαος ἢ περὶ βασιλείας. Ez Gorgias ellen volt irányozva. Archelaos, Makedonia királya vérlázító gazzettek révén jutott el a legfőbb hatalomhoz, de miután királylyá lón, jeles uralkodó és a tudomány-nak, irodalomnak, művészetnek áldozatkész pártolója vált belőle. Gorgias dicsőítette volt Archelaost, sőt tanítványa, Polos³)

¹) Mullach csak annyit mond (Fragm. Philos. graec II. 270), hogy »Libri, quos de moribus ac de republica scripsit Antisthenes, non solum numero, sed etiam auctoritate et gravitate caeteris eius ingenii monutis praestabant.«

²) Athen. Deipnos. V. 220. d.

³) Plat. Gorg. p, 470. D.

is: ezt róttá meg Antisthenes Athenaios tanúságtétele szerint e könyvében ¹⁾.

Henkel csak a felsoroltakat említi föl politikai műveit. Ha jobban utána nézett volna, találhatott volna még több határozottan politikai könyvczímet is. Ily politikai műve volt az, melyet a »szabadságról és a rabszolgaságról« írt — *Περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας*, továbbá az, melynek ez volt a címe: *Περὶ νόμου ἢ περὶ καλοῦ καὶ δικαίου*. De politikai tartalmúak lehetnek a következők is legalább részben: a *Κύριοι ἢ κατασκοποὶ* és aztán azon öldöklő méregtelt műve, melyet Platon ellen ír és ugyancsak ennek kigúnyolására ekként címez vala, hogy *Σάθων*.

Összes töredékeiből csak két nevezetes politikai alapgondolat sugárzik ki: Az egyik az, hogy a bölcész az államot nem az örökölt törvények szerint fogja kormányozni, hanem az erény követelményeinek megfelelőleg, tehát gyökeres alkotmányreform és törvényrevisio alapján. Ez az egyik alapgondolat. A másik pedig az, hogy a nemesség üres hang, hogy csak azok a nemesek, a kikben van *ἀρετή*. Ezért nevetségesnek találta ő, hogy az atheneiek, elkapatva a maguk ősrégiségének cultusától, azzal szoknak vala dicsekedni, miszerint ők egyenesen a földből eredtek — *γηγενεῖς* — és gúnyosan teszi azt a megjegyzést, hogy ha úgy van, hisz akkor az ő nemességök is csak annyit ér, mint a csigák, meg a mezei szöcskéké nemessége ²⁾. — Nem volt barátja Antisthenes a tyrannisnak sem. Ha nem is hiteles az ő állítólagos levele Aristipposhoz, a melyben kevésbbé veszélyesnek mondja az agytisztító hunyor vagy ha úgy tetszik, a bolondító csalmatok nedvét a Dionysios boránál ³⁾: alig lehet megtámadni azon apophthegmája hitelességét, a mely szerint ⁴⁾

¹⁾ Athen. Deipnos. V. 220. D. ὁ δ' Ἀρχέλαος Γοργίου τοῦ ῥήτορος καταδρομὴν περιέχει.

²⁾ Diog. Laert VI. 11 : ἀπεδείκνυε τοὺς αὐτοὺς εὐγενεῖς τοὺς καὶ ἐναρέτους. (A mi ezután jön a szövegben, az kissé gyanús).

Diog. VI. 1 : καὶ αὐτὸς δὲ τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τῷ γηγενεῖς εἶναι σεμνονομένους ἐκφρασίῳν ἔλεγε μὴδὲν εἶναι κοίλων καὶ ἀτελεῶν εὐγενεστέρους.

³⁾ Socrat. epist. p. 15. ed. Orelli : πολὺ κρείσσων γὰρ ἔστιν οὗτος τοῦ παρὰ Διονυσίου οἴνου. ἐκεῖνος μὲν γὰρ μανίαν ποιεῖ πολλήν, οὗτος δὲ ἀποπαίνει.

⁴⁾ Stob. Floril. XLIX. 47 : ὅτι ὑπὸ μὲν τῶν δημοσίων οἱ ἀδικούντες ἀναρῶνται, ὑπὸ δὲ τῶν τυράννων οἱ μὴδὲν ἀμαρτάνοντες.

a tyrannok rosszabbak a hóhéroknál, mert míg a hóhérok csak a gonosztevőket végzik ki, a tyrannok kivégeztetik azokat is, a kik mi rosszat sem követtek el.

Az egyenlőség eszméje hatja át Antisthenes egész politikai bölcseletét. Gorgias és Sokrates tanítványa volt: de mindenesetre fokozta benne az egyenlőségi érzéket azon körölmény, hogy homályos születése miatt sok kicsinylésnek és mellőztetésnek volt kitéve azon athenei körökben, a melyekben az ő tanítómestere, Gorgias leginkább forgolódott. Antisthenes érdemessé tette magát a hazára ifjabb éveiben is; igen, vitézsége által a hazára; különösen kitüntette magát Tanagránál. Ámde ez nem használt neki a vérgőgös athenei társaság szemében. Mert hát ő ἰθαγενής volt: azaz nem volt születésére nézve egyenrangú a születésileg teljes rangú athenei állampolgárokkal. Az atyja családfáját csak gúnyolódva említették; hisz bevallotta Antisthenes maga is, hogy az ő atyja csak a fajta sózott apró halakkal, meg füstölt hússal kereskedő szatócs, anyja pedig thrák vagy phrygiai rabszolganő volt. Ily alantas származása folytán, nem is bámulta igen az ő vitézi érdemeit senki az athenei előkelők közül. Sokrates fölkiáltott ugyan Tanagránál, hogy ily hőst valódi athenei sem birna nemzeni valódi athenei állampolgárnóval¹⁾! Ámde ily méltánylásra alig volt képes más az akkori szereplők közül az ő irányában az egy Sokratesen kívül. »Phrygiai az anyád!« veték szemére a vérgőgös athenei hangadó körökben. »Nem tagadom — válaszolt Antisthenes — de hát az istenek anyja nem-e Phrygiából való volt?«

Nem is jutott neki egyebütt hely a tanításra, csak a félpolgárok és fattyugyermekek gymnasionában, a Κονοσαργείονben. Lenézte őt az athenei társaság: és e lenézetés pszichikai méltatása szolgáltatja talán a legalkalmasabb kulcsot a kynikos bölcsészet e megalapítójának sajátyszerű társas viselkedéséhez, ha nem egyúttal társadalmi és politikai tanaihoz is. Az egyenlőség eszméjében találta meg, úgy látszik, azon mentő gondolatot, a mely vigasztalja őt szemben az akkori társadalom hagyományos előítéleteivel²⁾. Antisthenes politikai művei

¹⁾ Frgm. Philos. Graec. ed. Mullach. II, 261—74.

²⁾ Hsl. ö. Zeller: Phil. d. Griech. II. Antisth. I. m.

elvesztek a maguk egészében: és ez rendkívül nagy kár a görögök politikai irodalmának kritikai történetére. Rútúl bánik el vele Platon. A »Theaitetos«-ban, a »Sophista«-ban, a »Politikos«-ban; a »Parmenides«-ben, a »Phaidon«-ban, a »Philebos«-ban s a »Politeiá«-ban: mind e párbeszédeiben ugyancsak kijut Antisthenes »tudománytalanságának.« Hogy mennyire alapos mind e platonai kritika: ezt csak akkor birhatnók eldönteni, ha Antisthenes »Σάθων«-ját elfogulatlanul végig tanulmányozhatnók.

A sophisták politikai műveit Henkel egyáltalán nem tudja be a görögök politikai irodalmába, hanem csak átalánosságban hoz föl egyes tantételeket azon szakaszában, a melyben az államról szóló tan viszontagságait ecsetelgeti. Csakis Protagorast, a Περὶ πολιτείας szerzőjét említi föl a Platon — illetőleg Sokrates előtti görög politikai írók leltárában: pedig ugyanily joggal említhette volna föl, a Platon előtt hatott sophisták közül Prodikost Keosból, Hippiast Elisből, Thrasy-machost Chalkedonból, Kalliklest, Polost sőt talán Glaukont is. Hogy Prodikos behatólag foglalkozott az állam elméletével, ez kiténik Aristoteles Πολιτικά-jából. A negyedik (VI) könyvben, ott, hol a középosztály állami jelentőségéről vagyon szó, Aristoteles a következő phokylidesi verset idézi:

»πολλὰ μέσοισιν ἀρίστα, μέσος θεῶν ἐν πόλει εἶναι.«

Az irodalomtörténeti kritika rég tisztában van már az-
zal, hogy a Phokylides név itt írói álneve keosi Prodikosnak. Ő volt a középosztály elméletének leghathatósabb előharcosa ez idétt Athenében. Euripides is tőle kölcsönözte a középosztályra sikerrel építhető állam alap gondolatát. Hogy elisi Hippias oly munkát is írt, a melyben ő különféle görög államok alkotmányát történelmi alapon tárgyalta: ezt Henkel szintén nem veszi tudomásúl. Pedig e műnek gyér töredékei is mutatják — miszerint szerzőjük, midőn e művét írta, tüzetesen politikai munkát termelt ¹⁾.

De az úgynevezett kisebb sophisták is határozottan politikai munkákat is írtak; a kik pedig nem bocsátottak is vi-

¹⁾ Hsi. ö. »Demokratie« és »D. Staatsf. d. Aristoteles« czímű műveimet.

lább politikai műveket, előadásaiokban behatólag foglalkoztak az állam elméletével. Kallikles, midőn a törvényhozók természetét fejtegeti — Platon *Γοργίας*-ában, — akragasi Pólos, midőn a *τύραννος* hatalmkörét és minden gaztettét feledtető politikai szerencséjét fejtegeti ugyancsak e platoni párbeszédben: nem kevesébbé politikai írók, mint akár maga Aristoteles, vagy legalább is mint maga Platon¹⁾.

Thrasymachos fejtegetései pedig úgy hangzanak, mintha Aristoteles, midőn a *Πολιτικά* III. könyvét írta, folyton maga előtt tartotta volna az ő könyveit vagy legalább előadási jegyzeteit. »Az államok közül némelyekben kényúr, másokban a nép uralkodik; ismét másokban az előkelők. A hatalom azé, a ki uralkodik minden államban. Ha törvényt alkotnak: akkor ezt minden államban akként eszközlik, hogy hasznát vegye a törvénynek mindenekfölött az, a ki éppen uralkodik. A demokratia a nép javára alkot törvényeket, a kényuralom a kényúr javára, és így járnak el a többiek is. Miután pedig a törvények már megalkotvák, ki szokták jelenteni a törvényalkotók, hogy a kormányzottakra nézve az igazság mértéke nem egyéb, mint az ő tulajdon érdekek, már t. i. az uralkodók érdeke. A ki ez ellen vét, azt megbüntetik, mint olyant, a ki törvényellenesen és igazságtalanul cselekszik.« Így szól Thrasymachos Platon *Πολιτικά*-jának I. könyvében²⁾. Ha ez nem politika: akkor nem tudom, hogy mi joggal szokták magát Platont a politikai írók közé sorozni.

Van még két figyelemre méltó politikai írója az athenei irodalomnak a Platon előtti korszakból, a kiket sem Henkel, sem más államtudományi történetírók nem méltányolnak ugyan, de a kiknek művei a legtüzesebb érdeklődést érdemlik éppen a politikai irodalom történetének kritikusai részéről. Az egyik az *Ἀθηναίων πολιτεία* névtelen szerzője³⁾, a másik Kritias⁴⁾,

Hogy az *Ἀθηναίων πολιτεία* sem nem valamely nemzetközi kémnek a titkos jelentéstétele, sem nem egyoldalú, napi

¹⁾ Hsl. ö. G. Grote: »History of Greece« VI.

²⁾ De Republ. I. 338. d. kv. 343. b. kvv.

³⁾ ⁴⁾ L. »Demokratie« I. »Die Demokratie d. Ephialtes« és a »Die Dreissig« cz. fejezeteket.

érdekű párt-pamphlet: ezzel különösen Kirchhoff munkálatai óta tisztában van már a réalphilologiai kritika. Nem; komoly, maradandó irodalmi célra szánt, műgondteljesen kidolgozott szellemi termék ez, méltó arra, hogy az államtudomány történetírója vele foglalkozzék. Ki írta e nevezetes politikai monographiát? Az előtt azt hitték, hogy Xenophontól, a Κορυθαίδια szerzőjétől, Sokratesnek ezen — mint Winckelmann nevezé, — »egyszerűsége által nagy« tanítványától ered, a minthogy rendszerint az ő munkáinak gyűjteményében is szokott, a Λακεδαιμονίων πολιτεία mellett kiadatni. Azonban Böckh kimutatta, hogy a sokratesi Xenophon e művet nem írhatta. Böckh és Platen Kritiást vélték a névtelen szerzőben lappangani. Helbig pedig azt hitte, hogy Alkibiades írta. Roscher és Schaefer azt hiszik, hogy az oligarcha párt valamelyik tagja intézte azt valamely (külföldi?) elvtársához, mint nyílt szöveget, hogy ne mondjam, mint nyílt levelet. Moritz Schmidt Melésiasfi Thukydides egyik irodalmárkodó asztaltársának, Xenophon rhetornak tulajdonítja. Én a »Demokratie« című művem első kötetében főlemlítém, hogy volt idő, midőn a 400-ak nagy reformtervezőjére, Rhamnosbeli Antiphonra gondoltam. Úgy látszik, ez ébresztette Müller-Strübingben azon ötletet, hogy a 400-as mozgalom egy másik nevezetes főemberére, Phrynichosra gondoljon ¹⁾. A legnevezetesebb buvárlatot az Ἀθηναίων πολιτεία fölött kétségenkívül Kirchhoffnak köszönhetjük ²⁾. Az eredmény, melyre jutott, meglepő. Ő nem bevégzett kis munkát, hanem csakis töredékét látja benne egy nagyobb mérvű politikai műnek, a mely mindenesetre 424 előtt íratott, de fölrugtatható annak keletkezési éve 430-ig is időszámításunk epochája előtt. Az athenei demokratiáról írt művemben tüzetesen szólok hozzá a dolog érdeméhez. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy kutatásaim eredménye oda fut ki, miszerint az Ἀθηναίων πολιτεία polemikus viszonyban áll Perikles azon halhatatlan beszédével, a melyet Thukydides II. könyvében

¹⁾ Ugy a forrásokról, mint az idevágó modern szakirodalomról e tárgyban majd egy külön értekezésben.

²⁾ A berlini kir. tud. akadémia »Abhandlung«-jaiban 1871. t. Megjelent külön lenyomatban is.

jegyzett föl, vagy örökített meg szabadabban mozgó szerkezetben az athenei demokratia dicsőítésére. Ez oly tény, melyet meg nem czáfolt eddigelé, de nem is igen czáfolhat meg ezentúl sem a kritika. E polemikus viszony megállapítva levén — még ha az Ἀθηναίων πολιτεία lenne is a felelet Perikles beszédére: még ez esetben sem tehető annak keletkezési éve alább 430-nál. Gutschmied is sejt valamit e vonatkozásokból; Cobet azonban megmarad, és csak is ő, a régi, sokratesi Xenophon szerzősége mellett. E nézet ma már teljesen elszigetelve áll, és réalphilologok épp úgy, mint történetírók mindinkább kezdenek azon gondolattal megbarátkozni, miszerint mind az az árnyvonás, a melyet az Ἀθηναίων πολιτεία feltüntet, nem a Kleonféle, demagogdús hanyatlás korszakára, de igenis magának Perikles fénykorának utósó éveire lőn ezen örökre emlékezetes műben egy épp annyira eszes és művelt, mint körültekintőleg ildomos, mérsékelt irányú és éppen nem hazafiatlan oligarchapárti athenei államférfiú által rásütve.

Mellözve Antiphonnak és Theramenesnek politikai írói-ságát, ez alkalommal csak még Kritiaszt említem föl a sophista nevelésű, Platon előtti athenei politikusok közül. Henkel azt mondja róla, hogy ő, már t. i. Kritias kezdte meg a politeiák irodalmát, vagyis az összehasonlító alkotmányisme irodalmi művelését a görögöknél. Elisi Hippiasnak e részbeli működését Henkel nem vette tudomásúl: nem csoda hát, ha csakis Kritiaszt említi. A harmincz zsarnok e vérszomjas vezére kétségkívül nem csak rendkívül tehetséges ember, de egyúttal szellemdús író is volt. A lakedaimoniak, thessaliaiak és atheneiek alkotmányáról, vagy tán helyesebben államéletéről írt művének töredékei ¹⁾ csak sejteni engedik ezen határozottan politikai elmetermékének körvonalait. Ne feledjük azonban, hogy Kritias egyúttal művelődéstörténelmi tanulmányokat is üzött, kötött beszédben hagyván hátra a városok alapításának és a művészetek és iparágak fölfedezésének történelmi méltatását ²⁾

Pillantsunk már most egyet visszafelé. Vajon nem ön-

¹⁾ Πολιτεία ἑμμετροί 1. a Frgm. Hist. Graec. ed. C. Müller.

²⁾ U. o.

elégülten veheti észre a bűvár, midőn mind ez adatokat elővonna, egy letűnt szellemvilág termékeinek töredékeiből, — hogy mennyire kitágult előtte a látkör, azon képhez képest, a melyet a görögök politikai irodalmáról a szakirodalom egyetlenegy, idevágó történelmi összeállítója, réalphilologiai munkakörén belül, Henkel, a maga leltárában fölmutat vala? Majd még egyszer annyi görög politikai író ismertünk meg, mint a mennyiről ő megemlékezik a Platon előtt élt és hatott *σοφιστοί*, egyéb bölcsészek, sophisták és államférfiak sorából. Pedig készakarva nem érintettem a pythagoreusokat. Nem akartam oly gondolkodók emlékezetét belevonni jelen értekezésembe, a kiknek néhányra felől határozottan kimutatható ugyan, hogy az államéletéről írtak, sőt alkotmányoztak, de a kiknek politikai eszméi csak közvetve, későbbi gyártnmányok szövegébe többé-kevésbé hiven belecsempészve szállhattak az utókorra. Mellőztem, mondom, a phythagoreusok politikai irodalmát, — nem méltattam a politikai költőket, Solont, Theognist, Pindarost sem; sőt nem terjeszkedtem ki Euripidesnek oly gazdag politikai eszmevilágára, és a Platon előtt élt és hatott sikeliái úgy mint athenei komikusok politikai tananyagára sem: és mégis, mennyire messzehordóbb most azon fogalom, melyet magunknak a Platon-előtti görög politikai irodalom terjedelméről alkothatunk!

Ámde ez még nem minden. Henkel mellőzte a történetírók politikai, u. m. államformataani és rokon episodjait is. Ezt nyíltan be is vallja. Pedig, ha tisztán akarjuk látni a Platon előtti görögök politikai irodalmának fejlődés-menetét: nem szabad történetíróik ezen államforma-tani episodjairól megfedelkednünk. Példa rá mindjárt Herodotos. Minden kétségén kívül a legrégebbsz görög államforma-elmélet az összes, korunkra szállott irodalmi hagyatékban azon párbeszéd, a melyet Ota-nesnek, Megabyzosnak és Dareiosnak ajkaira adva, Herodotos oly drámai erővel fest. Nevezetes horderőre tőnek az itt hirdett eszmék szert a görög világban: nem azért, mintha e párbeszédben csakugyan genuin persa nézetekről lenne szó; nem is azért — mert, mint Kirchhoff és Oncken is fölismerték — a persa nagyok ajkaira adott herodotosi reflexiók a Perikles korabeli görög, különösen athenei párt-nézeteket tükrözik

vissza classikai bevégeztséggel; de leginkább azért, mert az egész görög államélet történelmi fejlődésének oly tanulságait látjuk eme reflexiókban abstrahálva, a melyeket a legkevésbé bölcseledő, görög, alkotmányjogot, sőt egyszerű ekklesiai vagy heliastikus jogot gyakorló állampolgár is teljes plastikai fogékonysággal megérthetett és teljes pártemberi gyönyörrel meg is izlelhetett. Érdemes e párbeszédet az államtudományi irodalom történelme kritikusanak is tüzetes figyelemre méltatnia. »Úgy vélem — mondja Otanes — hogy nem kell már nekünk ezentúl semmiféle monarchia. Sem nem kellemes a monarchia, sem nem jár az semmiféle előnnyel. Megismerkedhettetek Magatok is Kambyses főnhéjázó gonoszságával; a mágusé alatt pedig Tinmagatoknak is volt mit szenvednetek. De hogy is lehetne valami czélszerű dolog az a monarchia, midőn szabad egyetlen egy egyénnek felelősség nélkül mindazt elkövetnie, a mit csak akar? Még a legjobb embernek is el kell vesztenie a maga józanságát, midőn ily korlátlan (féktelen) hatalmat kap a kezébe. Mert fenhéjázó gonoszságot szül a túláradó szerencse: még ha nem is hajlanék az ember már természeténél fogva a rosszra. És e kettős forrásból származik azután mindenféle gaztett. Részben főnhéjázásból gonoszkodik és őrjöng, részben azért, mert már ráviszi a veleszületett rossz indulata. Mentnek kellene lennie, az igaz, a tyrannosnak minden irigységtől: hisz övé a föld minden kitelhető java. És mégis éppen ellenkezőleg jár el az állampolgárok irányában. Életére tör ő a legjobb férfiaknak, — még a saját környezetében is; oly emberekben leli a gyönyörűségét, a kik a legaljasabbak az egész városban, és legörömostebb hallgat mindennemű rágalomra. És azután, a mi benne a legnagyobb ellenmondás, ha csak mérsékelve hódolatsz neki, haragszik, hogy mért nem környezik nagyobb tisztelettel; ha pedig valaki a legnagyobb tiszteletet mutatja iránta, haragját fogja magára vonni mégis, mert ekkor meg úgy tekinti, mint egy silány hízelgőt. De még csak most fogom elmondani a legnagyobb gonoszságát: fölforgatja az ősi alkotmányt, törvényeket, erkölcsöket, erőszakot követ el a nőkön és kivégezteti azt, a kit akar, birói ítélet nélkül. Egészen más dolog a népuralom — *πληθὺς ἄρχων* — hisz ennek már a neve is a lehető legszebb: úgy hívják, hogy tör-

vény előtti egyenlőség — *ισονομία*. — Azután nem követ el ez semmit azon gonosztettek közül, a melyeket a monarcha követ-het el: sorshuzás útján osztja a hivatalokat, felelősségre vonja azokat, a kik kormányoznak és nem történik semmiféle határ-zat, intézkedés, ha csak nem az állampolgárok összessége által — *ἐς τὸ κοινόν*. Én azért azt javaslom — mondja Otanes — hogy töröljük el a monarchiát és engedjük uralomra jutni a népet — *τὸ πλῆθος* —: mert a tömegben — *ἐν τῷ πολλῷ* — benne van már az összesség érdeke is.«

»Megabyzos azonban az oligarchia mellett szállalt föl és a következőket mondotta: A mit Otanes a tyrannisról most utoljára mondott, osztom én azt lelkem mélyéből, de midőn a népre — *ἐς τὸ πλῆθος* — akarja ruházni a hatalmat — *τὸ κράτος* — éppen nem találta el a legjobbat. Nincs valami értelmetlenebb, de nincs is túlsapongásra csábíthatóbb valami széles e világon, mint egy oly tömeg, a mely buta. Mit? Hogy mí, a kik alig szabadúltunk meg a tyrannos gonoszságától, most megint a féktelen tömeg gazságainak szolgáltatassuk ki magunkat? No már én ebbe a gondolatba bele nem nyughatom. Hisz a mit a tyrannos elkövet, azt céltudatosan követi el: de a tömegben nincs sem céltudatosság, sem értelem. Hogy is járhatna el a tömeg értelemmel, céltudatosan: mikor nem tanúlt semmit; s nem is tudja, hogy mit kíván a jó nevelés meg az illedelem — *καλόν, οἰκῆτιον* — és vakon rohan bele az államügyekbe, ész nélkül, mint valami záporpatak! Csak az kívánhatja a nép uralmát — *δημιον* — a ki nem akar jót a persákkal. Mí azonban ki fogjuk szemelni magunknak a legkitünőbb férfiakat — *ἀρίστων ἀνδρῶν* — és ezek testületére — *οἰκλίην* — fogjuk ruházni a hatalmat — *τὸ κράτος* —. Ezek között leszünk mí magunk is; és helyesen leszén így: mert a legkitünőbb férfiak legjobban is tudják ellátni az állam ügyeit.«

»Magam is úgy tartom — szállal föl Dareios — én magam is úgy tartom, hogy igaza van Megabyzosnak mindazokra nézve, a miket a népuralomról elmondott, de már azt, a mit az oligarchia mellett fölhozott, ezt már csakugyan nem tehetem a magamévá. Ha választanom lehet mind a három (államforma) közül és ha mind a háromnak a lehető legjavát választhatnám is: úgy én mégis sokkal többre becülöm a

monarchiát a lehető legjobb népuralomnál (δημου) szintúgy mint a lehető legjobb oligarchiánál. Nincs valami jobb a világon, mint az oly egyeduralkodó, a ki valóban kitünő. Kifogástalanul fogna ő gyámkodni a tömeg fölött és legkevésbé sem fogná közölni a terveket az ellenséggel, hogy eláruljon bennünket. Az oligarchiában sokan versenyeznek kitüntetésért és e vetélykedésből azután heves villongások szoktak keletkezni. Mindenki szeretne első lenni és azt akarná, hogy az ő véleménye előtt hajoljanak meg mindannyian; ebből gyűlölség támad, a nagy gyűlölségből pedig összeesküvés és lázadás: erre egymást öldöklik az emberek, míg a vérengzésnek utóvégre is csak a monarchia vet rendszerint véget. Már ebből is kiderül, hogy a monarchia csakugyan a legjobb (államforma). — Másfelől lehetetlen elkerülni, hogy a romlottság el ne harapózzék: és ha egyszer tért foglalt a romlottság: nem maguk között gyűlölködnek a gonoszok, hanem éppen ellenkezőleg nagyon is erősen szövetkeznek egymással. Azok, a kik gaz czéllokból az állam — τὰ κοινά — vesztére törnek, szoros érdekközösségben működnek: és ez marad a közügyek állapota mindaddig, míg nem akad egy férfiú és élére állván a népnek — προστάς τις τοῦ δήμου — véget vet a gazok garázdálkodásának. Ezért azután meg is hódol neki a nép: és a ki ily hódolatban részesül, arról azután csakugyan azt is hiszik, hogy olyan, mint valamely monarcha: tehát már az ily férfiú (hatalma) is azt mutatja, hogy csakugyan a monarchia a legjobb (államforma).«

Nem ereszkedem itt azon kérdés fejtegetésébe, hogy mennyire lehetett meg a positiv történelmi háttére e párbeszédnek a persa államéletben. Fontosabb Rawlinson és Oncken e részbeli nézeteinél ¹⁾ az államtudomány történelmi fejlődésére nézve fölismerni az államformákról szóló tannak azon primitiv állapotát, a melyből Herodot a maga meghatározásainak — hogy úgy mondjam — lappangó elemeit és kifejezéseit kölcsönözte. A δημοκρατία kifejezés elő sem fordul még ezen párbeszédben, valamint Herodotnál egyáltalán nem; κληῖδος ἄρχων, »uralkodó sokaság« vagy δῆμος = nép, (majd az alsó τιμημα-val

¹⁾ Rawlinson: Herodotus és Oncken: Die Staatslehre d. Aristoteles II. 139. köv.

birók osztályainak összessége, sőt közigazgatásilag = község): így nevezi Herodot a demokratiát és azonosítja az *ισονομίη*-vel, a mit én törvény előtti egyenlőséggel fordítottam, de utólag megjegyzem, miszerint ezen törvény előtti egyenlőséget nem kizárólag büntetőjogi és magánjogi, de államjogi értelemben, tehát az állampolgárok politikai jogainak gyakorlására vonatkozólag is figyelembe óhajtom vétetni. A monarchia és az oligarchia, meg a tyrannis az aristotelesi államforma-elméletben modern államtudományunkra is kihatólag megörökített e kifejezések már-járják Herodotnál is: de meg kell jegyezni, hogy a monarchia és tyrannis között nem ismer föl ő — legalább nem a párbeszédben — még oly különbözetet, a melyet Platon és Aristoteles az elfajúlt államformák = *παρέκβασις*-tanában oly behatólag elemezgetnek. Sajátságos, hogy nincs nyoma nála még a *παμβασιλεία* és a *μοναρχία* vagy a *βασίλεια κατὰ τὸς νόμος* közti különbözetnek sem: pedig éppen annyira, sőt jóval több érkezése volt Egyiptomban a törvények uralmára alapított monarchia intézményeit tüzetes tanulmányok tárgyává tenni, mint Diodornak ¹⁾. Herodot azonban oly halvány képet nyújt az egyiptomi királyságról, hogy az államtudomány történelmének kritikusa szinte megdöbben az ő politikai tanulmányainak könnyed volta fölött, szemben a Diodor által ecsetelt egyiptomi monarchia alkotmánybiztosítókaival. A modern kritika nem róhatja meg azért Herodotot, hogy mért nem hangsúlyozta illető helyeken az egyiptomi király tanácsosainak felelősségét, a mint ezt Diodor is már némi tekintetben, sőt az újabbak közül Sir Gardiner Wilkinson is tevő: ámde az mindenestre kell, hogy föltűnjék az államtudomány történelmének bűvára előtt, hogy az egyiptomi uralkodók uralkodási actusainak, sőt egész életbeosztásának törvények általi szabályozott, megkötött volta nem költ Herodotban semmiféle ötletet az államformák elméletének irányában. Végül ne téveszszük szem elől, hogy azon végzetterhes fogalomzavart is, melyet az úgynevezett legjobb, vagy legkitünőbbek — *ἀριστοι*-féle kife-

¹⁾ Diodoros e könyveiből merített Hallam is. Hsl. ö. Sir Gardiner Wilkinson: »Manners and C. of the a. Egyptians« című művét; Dümich munkálatait és a Zeitschr. d. Aegypt. Alterthums-K. u. Hieroglyphik című folyóiratát Lepsiusnak 1865—74. Hsl. ö. Erman: Aegypten I,

jezés okozott még a modern államtudományban is, azon meghatározatlan voltánál fogva, a melyből Aristoteles Πολιτικά-jában sem lép ki még e kifejezés egészen, — mondom, ezen fogalomzavart már Herodot ápolja. Hogy kik az ἀριστοι: Herodotnál: erre könnyű feleletet adnunk nekünk a XIX. század reál-philológiájának segélyével. Mí tudjuk, hogy az ὀλιγαρχία hatalmi tényezői, ezen ἀριστος-ok, csakis születésöknél és öröklött gazdagságuknál fogva azok: ámde végtelen zavart okozott az ódon államélet egész folyamán keresztül, hogy a görögök politikai irodalmának éppen népies része nem fejtette ki, éppen a gyengébbek fölvilágosítására, hogy a szellemi műveltségnek magasabb foka, s a vagyonbeli meg a genealogiai értéknek nagyobb volta éppen az ódon államéletben nem járt mindig együtt, különösen pedig nem Athenében, Perikles kora óta. Az ἀριστοκρατία alatt a gyakorlatban sohasem értettek az ódon alkotmányosság politikusai oly államformát, a melyben az államhatalom gyakorlása műveltségi képesítvényhez lett volna kötve, mert ilyen államszervezet nem létezett, és hozzátehetjük: már csak az állami tanfolyamok nem-létezésénél fogva sem volt lehetséges, pl. Athenében. Nem; az ἀριστοκρατία alatt a görög politikusok legtöbbszörre csakis, békében úgy mint háborúban, sikerdús, erőszakoskodás nélküli, lehetőleg törvényszerűleg eljáró oligarchiát szoktak érteni, minden egyes concret esetben pedig oly államot, a melyben a születés és öröklött nagy vagyon jogczímén az előkelők gyakorolták az államhatalmat. A politikai irodalomban azonban ezen előkelőket, már t. i. a születés és az öröklött nagy vagyon előkelőit, legtöbbszörre a legműveltebbekkel, a szellemileg és erkölcsileg legkitünőbbekkel, s a legérdemesebbekkel azonosítva találjuk, elannyira, mintha a hellen szellemvilágnak ősrégi családfanélszélű munkásai mint ilyenek egyáltalán nem is jöhettek volna figyelembe az államéletben. Így járja ez még Aristotelesnél, sőt még később is: és ennek több oka van, a melyek közül bizonyára nem utolsó az, hogy nem levén állami tanoda, sem állami pályadíj, állami jutalom a szellemi munka számára e görög államokban: magán vállalat maradt valamennyi bölcsész, valamennyi rhetor és sophista iskolája; a magán vállalat pedig már nyereszkesedésre számított természeténél fogva sem igen

támaszkodhatott egyéb elemekre, mint a születés és az öröklött nagy vagyon letéteményeseire. A görög ἀριστοκρατία e népies tév-fogalmának sajátyszerűleg sikerdús elburjánzását misem mozdította elő annyira az ötödik században, mint ennek a kifejezésnek ἀριστοι: a ruganyossága, sőt kétértelműsége és Herodot, midőn e fogalmi ruganyosságát, sőt kétértelműségét e kifejezésnek öntudatlanul is ápolgatta, oly iskolát nyitott akaratlanul is az államformákról szóló tanban, a melynek immár több mint kétezredéves hagyományossága az államtudományi irodalomnak úgyszólván egész folyamán irányadólag vonul keresztül.

De vessünk már most a történetírók kapcsán egy pillantást a római világuralom alatt tenyésző görög kosmopolitismus korának politikai irodalmába.

A mostoha sors nem akarta, hogy egyéb politikai nagy mű is szállhasson még korunkra, mint Platonnak és Aristotelesnek halhatatlan művei. Hogy Aristoteles Πολιτικά-ját még bírjuk: ez is merő véletlennek köszönhető. A modern kritika kimutatta, hogy chaironeiai Plutarchos nem ismerte Aristoteles Πολιτικά-ját. Pedig Plutarchos határozottan egyike volt azon görög szerzőknek, a kiket kortársaik nem csak szellemdús előadásukért, de rendkívüli olvasottságuk miatt is bámultak. Vegyük már most, minő képet nyert volna az utókor a görögök politikai irodalma felől, ha Aristoteles kézirati hagyatéka el talál veszni, vagy végleg meg talál semmisülni, ott, a hová rejtették, abban az egérdús pinczében!

Megnyerjük erre is a feleletet ugyancsak Plutarchos műveiből, különösen pedig a Περί μοναρχίας και δημοκρατίας και ολιγαρχίας című nagy töredékből. Plutarchos e művében az államformákról értekezik. Kellemmel mint mindig, de ebben az esetben megdöbbenőleg fölületesen.

Παρά πάντα ταῦτα λέγεται πολιτεία, τάξις και κατάσταση πῶλεως διοικοῦσα τὰς πράξεις. Καθὰ φασὶ τρεῖς εἶναι πολιτείας, μοναρχίαν, και ολιγαρχίαν και δημοκρατίαν. ὦν και Ἡροδοτος ἐν τῇ τρίτῃ σύγκρισιν πεποιήται, και δοκοῦσι γενικώταται εἶναι. τὰς γάρ ἄλλας, ὡσπερ ἐν τοῖς μουσικοῖς διαγράμμασι τῶν πρώτων τρόπων ἀνιευμένων ἢ ἐπιτεινομένων, συμβέβηκε παρακρούσεις και διαφθοράς και ἔλλειψιν ἢ ὑπερβολὴν εἶναι. ταύτας δὲ και πλεῖστον

καὶ μέγιστον ἐν ἡγεμονίαις δυναθείσαις τῶν ἐθνῶν ἀπεκληρώσατο τὰς πολιτείας. Πέρσαι μὲν αὐτοκρατὴ βασιλείαν καὶ ἀνοπέθουον, Σπαρτιάται δ' ἀριστοκρατικὴν ὀλιγαρχίαν καὶ αὐθάεστον, Ἀθηναῖοι δ' αὐτονόμον καὶ ἄκρατον δημοκρατίαν. ὧν ἀμαρτανομένων πατατροπαὶ καὶ ὑπερχύσεις εἰσὶν αἱ λεγόμεναι τυραννίδες, καὶ δυναστεῖαι, καὶ ὀχλοκρατίαι. ὅταν βασιλεία μὲν ὕβριν ἐντέκη ἀνοπέθουον. ὀλιγαρχία δὲ ὑπερπροσύνην, τὸ αὐθάδες. δημοκρατία δ' ἀναρχίαν, ἰσότης ἀμετρίαν, πάσαι δὲ τὸ ἀνόητον.

Ennyiből áll Plutarchos egész államformatana; a többi Platon zeuészeti, helyesebben zenebölcséleti merengéseire emlékeztet. Látjuk Plutarchos e töredékéből, hogy akkor, midőn a monarchiáról, demokratiáról és oligarchiáról így gondolkodott, Aristoteles Πολιτικά-ját még nem olvasta. Herodot államforma-élméletét fogadja el és megtoldja körülbelől Platon észjárása szerint három παρατροπή-vel és ὑπέρχυσις-szel: a tyrannissal, a dynastiával és az ochlokratiával. Aristotelesnél a βασιλεία elfajulása a tyrannis: az ὀλιγαρχία nem ὀρθή πολιτεία nála, hanem csak elfajulása az ἀριστοκρατία-nak, valamint a δημοκρατία is már csak elfajulása a censusra alapított πολιτεία-nak. Aristoteles παρέχβασις-nak nevezi az elfajulást. Plutarchos e műszót sem ismeri. Sőt Plutarchos nem ismeri az ἀριστοκρατία-t sem ebben a művében, mint külön államformát. A spartait arisztokratikus oligarchiának nevezi ugyan, de az alaphangot — zenebölcséletileg platoniaszkodva — az oligarchiában találja föl és ezzel szembe nem az ἀριστοκρατία-t, hanem a δυναστεία-t állítja, végül az ὀχλοκρατία-t is külön államformául állítja föl, a mely műszót még Aristoteles nem használ. — Hogyan, az ἀριστοκρατία-t nem ismerné-e Plutarchos? Hisz Kleisthenes demokratiájáról azt mondja a Βίαι παραλληλοί-ban, hogy az némelyek szerint ἀριστοκρατία volt!

Igen; ismeri Plutarchos e műszót: de nem használja föl éppen azon művében, a melyben az államformákról értekezik. Mért? Bizonyára csak azért, mert Herodotot követi mint alapvető mesterét az államformatanban, Herodot pedig főnelemzett fejezetében, Otaues, Megabyzos és Dareios párbeszédében az ἀριστοκρατία-t mint államformát még nem ismeri.

A történetírók jelentősége a politikai irodalom terjedelmének fölismerhetésére nézve nem állapodik meg a chaireneiai

essayirónál; levonúl az egész a byzanti korszak legkésőbbi századaiba. Dion Kassios oly beszédet ad Cilnius Maecenas ajkaira, a melyből ép annyira meg lehet érteni a római államférfiak fölfogását a gondolatszabadság politikai kérdéséről, mint a római államszervezet egynemely mozzanatát halikarnassosi Dionysios történelmi munkájából. A byzanti korszakban pedig Themístios, Synesios és achrisi Theophylaktos, sőt már Libanios irodalmi hagyatéka is mutatja, hogy a sophisták és rhetorok értekezései jóval több politikai fejtegetést foglalnak magukban, mint az ember, Henkel után indulva, első pillanatra gondolná.

Vegyük például mindjárt Libaniost. Az irodalomtörténet úgy vindikálja magának mint rhetort: és az államtudomány történetíróinak alig jut eszébe az ő irataiban politikát keresgetni. Pedig Libaniosnak többrendbeli ügynevezett »beszéde« szállott ránk, a mely úgy államjogi anyagánál mint politikai eszméinél fogva föler bármely byzanti *Περὶ πολιτικῆς* című töredékkel. A *Πρὸς τοὺς οὐ λέγοντας* című beszédben azon senatorokat és bírákat korholja, a kik részint erkölcsi bátorság hiányából, részint lustaságból tartózkodnak a viták és a tárgyalás alkalmával saját meggyőződésöknek és nézeteiknek kifejezést adni, hanem e helyett csak azt lesik, hogy minő nézet mellett alakúl többség, és azután rögtön és vakon ehhez csatlakoznak. Valamint e beszédben, szintúgy a *Πρὸς τὸν βασιλέα ὡπὲρ τῶν βουλῶν* címűben bőven fejtegeti a senatusnak mint államtestnek államjogi jelentőségét és azon erkölcsi kötelességeket, mindenek fölött pedig azon felelősséget, a melynek követelményei a senatorokra hárulnak. *Πρὸς Τιμοκράτην* címen egy városi főnöket vigasztal, a kit a néptömeg kigúnyolt a színházban. A vigasz elemei szintén belejátszanak az államjogba és a politikába. Ugyancsak államjogi és politikai háttérrel birnak következő beszédei is: *Πρὸς τὸν βασιλέα κατὰ τῶν προσεδρευόντων τοῖς ἀρχουσιν*. Beszéd a császárhoz azok ellen, a kik a hatósági közegeket környezetik, hogy tőlök valamely előnyt nyerhessenek. *Πρὸς Ἰζάριον παρανετιζός*. — Buzdítás Ikarioshoz, a ki rendkívüli szellemi képzettsége által emelkedett a hivatalok lépcsőzetén föl egész a Comes orientis méltóságáig. *Πρὸς Εὐστάθιον περὶ τῶν τιμῶν*. Beszéd azon Eustathios so-

phista ellen, a ki ekkortájban — Theodosios alatt — Syria helytartója volt. E beszédben azon hivatalnokok ellen intéz államjogilag úgy mint politikailag nyomatékos támadásokat, a kik a folyamodókat nemcsak maguk elé bizalmasan oda szokták eresztetni, de még házaikba be is szokták fogadni. Ugyan e tárgyat dolgozta föl azon beszédében, a melyet e cím alatt írt a császárhoz: *Κατὰ τῶν εἰσιόντων εἰς τὰς τῶν ἀρχόντων καταγωγάς, πρὸς τὸν βασιλέα, εἰσφορὰ νόμου.* Itt már nem csak államjogi és politikai fejtegetésekkel van dolgunk, de valóságos törvényjavaslattal is, azon tisztviselők és bírák visszaélésének megszüntetésére, a kik a perlekedő feleket házaikba befogadják, sőt velök éjjeli lakmározásokba ereszkednek. Nevezetes beszéde, szintűgy államjogi mint politikai tekintetben, Libaniosnak az is, melyet e címen *Περὶ τῶν προστασιῶν* bocsát világgá az úgynevezett patrocinia vicorum ellen. Szokásba jött ugyanis, miként Constantius, Valens és Theodosios császárok »Constitutioi«-ból láthatni — a birodalom több részében a császári hadsereg némely tisztjeit megvesztegetni a végre, hogy ezek az adóbehajtásnál, sőt még holmi rablókalandoknál is szemét hunyjanak. 392-ben tartotta Libanios e beszédet Theodosios előtt, a ki éppen akkor tér vala vissza a székvárosba. A *ὑπὲρ τῶν γεωργῶν* és a *Περὶ τῶν ἀγγραρειῶν* című beszédei szintén hatósági közegek visszaélései ellen vannak intézve. Jogsérelmek orvoslásáról van itten szó, a melyeket Antiochiában bizonyos vidékről eleséget szállító földművesek szenvedtek. A hivatalnokok letartóztatták őket, sőt közmunkára szorították, igavonó barmaikkal pedig saját magán céljaikra fuvaroztattak. Ki ne ismerné föl, hogy itt legalább részben közigazgatásilag okozott magánjogi sérelmekről, majd az állampolgári jogok megsértéséről forognak fenn oly kérdések, a melyeknek megvitatása Libaniosnál nagy mértékben költheti föl, már a tárgy természeténél fogva is, az államtudomány és államjog történetírójának figyelmét — ?

Politikai értékűek az önkényszerűleg letartóztatott és a börtönben bántalmazott egyének érdekében felszólalása — *Περὶ δεσμοτῶν* — valamint a rabszolgaságról *Περὶ δουλείας* tartott beszéde is. Végül politikai értékű azon beszéde is, a melyet *Πρὸς Ἀντιοχεῖς ὑπὲρ τῶν ῥητόρων* címen intéz vala az

antiochiaiakhoz, serkentgetve őket, hogy a korszerű igényeknek megfelelő díjazásban részesítsék a rhetorokat. Libanos mind e szónoki művei beható bepillantást engednek a keletrómai birodalomnak nem csak államjogi és közkormányzati viszonyaiba, de egyúttal azon államtudományi ismeret- és eszmekörbe is, a mely e birodalom államférfiainak és irodalmi nevezetességeinek fölfogásában érvényesült.

Themistios Paphlagoniából Constantius császár alatt senator és 362-ben Konstantinápoly praefectura volt. E nagy híri és alapos képzettségű sophista szintén bocsátott világgá oly beszédek, a melyek a politikára nézve jelentékeny értékűek. Az *Εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίου* című érdekes fejtegetéseket tartalmaz a monarchiai államformának követelményeiről, — a *Ἰπατικός* című a lelkiismeret szabadságáról, melyet megsérteni a monarchának sem állhat jogában; az *Ἐπὶ τῆ χειροτονίᾳ τῆς πολιαρχίας* a praefectura természetéről; a *Περὶ τῆς φιληλοίας βασιλέως* című a monarcha kötelmeiről, — a *Θέσις εἰ γεωργητέον* a földművelés állami jelentőségéről és a *Περὶ προεδρίας εἰς τὴν σύγκλητον* című a senatorok korszerű, művelődési képesítvényeiről. Synesios Kyrenéből (378 Kr. u.), Hypatia tanítványa, s később püspök, már 19 éves korában tartott Arkadios császár előtt (*Περὶ βασιλείας*) egy nevezetes beszédet, a melyben éppen oly élénken színezett mint politikailag tanúlságos képét nyújtja egy czéltudatosan jó és önérzetes uralkodónak. Ne hallgasson a monarcha az udvaroncok tanácsára, — ne hallgasson senkire, hanem uralkodjék saját belátása és a törvények szerint. Ez az ő monarcha-elmélete. Tehát éppen az ellenkező tant állította föl, mint Themistios, sőt részben Libanos is, miként más alkalommal ki fogom fejteni.

Ha mind e rhetorok és sophisták ennyire belejátszottak az államtudományi eszmekörbe, meg az államjog politikai értékesítésének elméletébe a byzanti autokratorok alatt: ugyan mért ne tehették volna ezt a rhetorok már a szabad államélet idejében? Isokrates például szolgálhatott volna ez irányban Henkelnek. Érti is ezt ő meglehetősen; méltatja hát Isokrates a politikai írók közt: de hogy ne kelljen méltatnia a többi rhetornak politikai vonatkozású hagyatékát, egyszerűen azzal segít magán, hogy őt egy átmeneti alakul igyekszik föltüntetni

-- minden kritikai alap nélkül. De legyen ennyi elég ez alkalommal a görögök politikai irodalmának hagyatékáról.

Az, ki ez adalékomat kritikai tudomásúl veszi, be fogja mindenekelőtt vallani, hogy Henkel leltára csak nagyon csekély töredékét tükrözi vissza a Platon előtti görög politikai irodalomnak, sőt részben a későbbi görög politikai irodalomnak, és midőn beismeri ezt, bizonyára csodálkozni fog azon igénytelt ironia fölött, a melylyel Susemihl az Archelaosnak és keosi Prodikosnak, Herakleitosnak és Demokritosnak, Archytasnak, Hippiasnak és Kritiasnak politikai méltatására, az ő politikai gondolataik föltüntetésére fölhozott adataimat és inductiv érveimet elértékteleníthetni véli.

Szabadjon ezek után néhány megjegyzést tennem Susemihl kritikájára. Párhuzamosan azon nagyobb mérvő művemmel, melyet mint másfél évtizeden át bensőségteljes odaadással üzött búvárlataim és gondolkodásom eredményét a demokrátiáról Lipcsében közrebocsátottam ¹⁾, kiadtam Aristoteles államforma-elméletének bírálatát is e cím alatt: »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft.« ²⁾ Meg vagyok győződve, hogy az érdemdús greifswaldi tanár kevésbé szenvedélyes hangon szolt volna hozzá ez utóbbihoz, ha akkor, a midőn ez megjelent, ama másik, nagyobb művem már föl nem keltette volna a hellen államélet hagyományosan föltétlen bámulóinak visszatetszését. Hogy ez történt, ezen én nem csodálkozom. El voltam rá előre készülve. Ha az ember gyökeret vert kedvencz eszméknek egy egész cultussá emelt rendszerét részlegesen belemélyedő kritikával támadja meg: akkor az ember ezen kedvencz eszmék letéteményeseinek elfogulatlan tárgyilagosságára ne számíton. Nem óhajtok most, t. Akadémia, tüzetesen azon fogadtatással foglalkozni, a melyben a demokrátiáról írt művem a külföld szaktudományos irodalmában részesült — jóllehet tán csakis alapszabályaink értelmében járnék el, ha a t. Akadémia előtt számot adnék e

¹⁾ Die Demokratie von Julius Schvarcz, Leipzig Duncker & Humblot 1877—82; majd Leipzig, Gustav Wolf 1884. I. Band. (Külön lenyomatban is): Die Demokratie von Athen. Nagy 8-rét XCVI. és 749 ll.

²⁾ Leipzig, Gustav Wolf 1884; 2 füzete az »Elemente der Politik« cz. művemnek.

részbeli működésem eredményéről — de Susemihl kritikájának megérthetése végett szükségesnek tartom fölemlíteni a következőket. Művem czéltudatosan államtudományi jellegre törekszik: ámbár az első három kötet a demokratiai államszervezetek történelmi fejlődésének beható kritikai méltatásának leendett szentelve: e történelmi kritika főadata nálam csak az, hogy inductiv anyagúl szolgáljon a hátralevő dogmatikus rész fölépítéséhez. Minthogy pedig az első kötet, mely az athenei demokratiáról szól, reálphilologiai kutatásokon és kritikán alapszik: nem csoda, ha hozzászóltak művemhez nem csak az államtudósok, de a történettudósok és reálphilologok is. Az államtudósok tán érdemén fölül is elismerőleg nyilatkoztak e mű jelentőségéről. Nagynevű szaktekintélyek tüntették ki e munkát oly commentárok kíséretében, a melyek elégtételül szolgálhatnak nekem egy egész életre. Kevésbé voltam szerencsés osztatlan tetszéssel találkozhatni a történettudósok részéről. Volt ugyan egy hang ezek között is, a mely — miként a »Vossische« fényes nevű referense, oda nyilatkozott, hogy »im Ganzen können wir ihm für seine Revision der athenischen Geschichte nur dankbar sein« — ámde a bírálatok többsége a történettudósok részéről odafut ki, a mit egyfelől egy hírneves berlini tanár, másfelől Sicilia kitűnő történetírója, Holm fejeztek ki apophthegmaszerűleg — hogy t. i. korunkban az athenei demokratia dicsőítgetése már nagyon is túlhajtva lőn, előbb-utóbb visszahatásnak kellett bekövetkeznie, — hogy az én művem ez előresejtett visszahatás gyümölcse, — én azonban — mint a berlini tanár mondja »kissé«, s mint Holm mondja »nagyon is« túllöttem a czélon. A berlini tanár majd minden soromban metsző gúnyt lát — »er überschüttet sie mit Spott und Hohn«; — Holm pedig oly megtiszteltetésben részesít, a melyre egyáltalán nem érzem magamat érdemesnek: George Groteot, ki nek nézeteit gyakran kelle kifogásolnom, Lord Beaconsfieldhöz hasonlítja, csekélységemet pedig Gladstonehoz. »On croirait entendre M. Gladstone parlant de lord Beaconsfield, quand Schvarcz juge Grote, qui lui est particulièrement antipathique.« Így szól Holm a »Revue Historique« május-juniusi füzetében 1). Végül a reálphilologok is megszólláltak. A legtekintélyesebb e szakmabeli fölszólaló, egy éles kritikájáról is-

mert königsbergi tanár, három czikket is írt művemről. Kritikája oda megy ki, hogy a munka itt van és oly természetű, miszerint agyonhallgatása nem válnék a tudomány előnyére: de hát az én igényeim nem csekélyek, mert hát én minden eddigi tudományos megállapodást gyökerestül föl akarok forgatni.²⁾ Hogy ez nem lehet így, azt már az érdemdús königsbergi tanárnak tulajdon szavaiból is kiveheti az elfogulatlan kritikus. Hisz művemnek éppen azon részét dicséri meg és ajánlja a szakemberek figyelmébe, a mely Perikles korszakával, majd a 428-tól 412-ig terjedő évekkel és a Négyszázak uráalomra jutásával foglalkozik, — tehát éppen azon részt, a melyben a legmeszszebbre távolodom el az eddigi orthodox fölfogástól. Másfelől ő is azért támad meg, a miért Holm vádol: hogy t. i. nem nyugszom bele még azokba sem, a miket Grote és iskolája a periklesi korszakról tanítanak. Nem tehetem ezt, t. Akadémia! Csak egy példát hozok föl annak megvilágítására, hogy miért nem? Perikles utolsó éveiben újból vérig üldözte a felségi jogokat gyakorló tömeg Athenében a szellemi haladás előharozosait, a bölcsészeket. Menekülnie kellett ez üldözés elől többek közt magának klazomenai Anaxagorasnak, Perikles tanítómesterének és meghitt barátjának is: mert nem csak hogy pert indítottak ellene *περι ἀσεβείας*: de Diopethes athenei állampolgár és babonakedvelő chresmolog indítványára azon határozatot hozta — *φήψισμα* — az athenei souveraine népgyűlés — *ἐκκλησία* —, hogy halállal büntetessenek mindazok, a kik az égítettek természetét nem a mythologia, nem az államvallás hitcikkelyei szerint, de észszerűleg merészlik fejtegetni. »*Εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας, ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσιῶν διδάσκοντας.*«³⁾ — Miután én súlyt óhajtottam fektetni az athenei demokratia elbírálásánál a szellemi haladás tényezőire és akadályaira: Diopethes e psephismáját megróttam

¹⁾ 163. l. — Jellemző, hogy a »Revue Historique« már hozott egy bírálatot művemről, és ugyan nem ennek egyes füzeteről, de az egész első kötet szövegéről 1881-ben.

²⁾ L. a »Litet. Centralbl.« 1878—82. foly. A főnebbiekre nézve ez értekezés végét a jegyz.

³⁾ Plut. Pericl. 30. Bergk is észrevette már e helyet, de nem értékesítette kellőleg. L. m. Az *εἰσαγγέλλεσθαι*-ről szintén.

oly hangon, mint a minőt a félrevezetett, értelmetlen és műveletlen tömeg illetően culturelles dühöngése megérdemel. Grote is észrevette, hogy itt baj van: ámde, hogy kímélje az ő kedvenczét, az athenei δῆμος-t, inkább oda irányozta irálytani törekvését, hogy holmi mitsemmondó szállásforma burkába foglalhassa bele az egész végzetterhesen culturelles merénylet jelentőségét. Valóban Grote nagyon különösen járt el ez esettel szemben.

E nagynevű történetíró 12 kötetes »History of Greece«-ében majdnem egy egész kötetet töltött tele Xenophon stratégiaiag nevezetes visszavonulásának bámulatteljes méltatásával: de a természetbúvárlat elnyomására, és a természetet búvárló bölcsészek kiirtására irányzott athenei néphatározatot tartalmilag még csak nem is érinti. »Against Anaxagoras himself too, a similar indictment is said (!) to have been preferred either by Kleon or by Thukydidés son of Melesias, under a general resolution recently passed in the public assembly at the instance of Diopeithês.« — Tehát »átalános néphatározat« — »a general resolution« — ez az egész, a mit Grote ez örökre emlékezetes nagy culturpolitikai merényletről mondani jónak lát. Meghajlok Grote valódi érdemei előtt: de a történetírói szépítgetésnek ily megdöbbenő kísérletét nem lehetett, hogy meg ne támadjam. Nagyon zokon esett Grote föltétlen bámulóinak ez érzékeny havaria. Hogy ezt ellensúlyozzák, azon szemrehányást teszik nekem, hogy én a kutfők méltatásában nem vagyok válogató, hanem örömet hiszek el bármely pletykát is, a melynek a kiaknázása céljaimra szolgálhat. Természetesen adósok maradtak ennek concret esetek általi kimutatásával, a minthogy tüzetesen ebben a Diopeithes-féle esetben nem is lesbosi Phanas — meg lampsakosi Idomeneus-féle gyanús hírről, de egy oly történelmi tényről van szó, a melyek hitelességét sem Bergknek, sem Curtius Ernőnek, sem Schmidt Adolfnak nem jutott eszébe csak a legtávolabbról is kétségbe vonni. Az ily kritika nem válik ugyan a tudomány előbbrevitelének előnyére: de mégis alkalmas volt arra, hogy művemre vonatkozólag az orthodox táborban megszervezze a hangulatot.

E hangulat benyomásai alatt fogott hozzá Susemihl Ari-

stoteles államforma-elméletét tárgyazó művem elbírálásához. Nem csoda hát, ha azon előítélet volt rá nézve irányadó, hogy oly kritikussal van dolga, a ki bizonyos irányban nagyon is hiszékeny. (A berlini tanár meg azt mondja, hogy semmit sem akarok elhinni és hogy mindent kigúnyolok!)

Susemihl elismeri egyébként, hogy Aristotelesről irt művemben vannak oly igazságok is, a melyek egészen újak a tudományra nézve. »Auf der andern Seite bleiben aber erhebliche Punkte übrig, in denen die Kritik von Schvārcz nicht bloss neu, sondern auch richtig und treffend ist, wie wenn z. B. in der Lehre vom Königthum und der Oligarchie die unleugbare Begriffsverwirrung hervorgehoben wird, die darin liegt, wenn Aristoteles mit dem Herrschen nach den Gesetzen den gesetzlichen, d. h. erblichen Ursprung der Herrschaft vermengt«¹⁾. Nagyon köszönöm; de legkevésbé sem csodálkozom, ha az érdemdús philolog nem hajlandó, egyedül az én számlámra írni, mindazon belső ellenmondásokat és tarthatatlanságokat, a melyeket az aristotelesi alkotmányformák elméletében én voltam szerencsés először kimutathatni. »Der grösste Theil der mit Recht von ihm getadelten inneren Widersprüche und Unhaltbarkeiten der Aristotelischen Theorie der Verfassungsformen ist nicht erst von ihm entdeckt, sondern theils von Zeller, theils von mir in meiner erklärenden Ausgabe (I. S. 62—69 vgl. II. S. 140) ausführlich zusammengestellt.« Könnyű ilyesmit állítani a philolognak; de az államtudományi kritikus azonnal észre fogja venni a jellegző tévedést ez önelégült fölfogásban, mihelyt Zeller és Susemihl illető helyeit az én művemmel egybehasonlítja. Zeller megjegyzéseiről másutt óhajtok szólni. Susemihl vindicációjára pedig csak azt válaszolom, hogy azon kifogásai, a melyeket Aristoteles államforma-elmélete ellen tesz, egyáltalán nem azonosak, még csak nem is rokontermészetűek az általam tett kifogásokkal. Én elsöben magát az államformák aristotelesi osztályozását helytelenítem, kimutatván ezen osztályozási alap tarthatatlanságát; azután pedig kimutatom, hogy az Aristoteles Πολιτικά-jának ránk szállott szövege nem nyujt sem tiszta, sem

¹⁾ »Wochenschr. f. klass. Philol.« Febr. 25 1885.

világos, sem önmagában bevégzett meghatározásokat sem a βασιλεία-ról és τυραννίς-ról, — sem az ἀριστοκρατία-ról és ὀλιγαρχία-ról, sem végül a πολιτεία-ról és a δημοκρατία-ról. Sőt kimutatom azt is, hogy mindez aristotelesi államformák al- vagy válfajai annyira egymásba mosódnak pl. az ἀριστοκρατία-nál és πολιτεία-nál, az ἀριστοκρατία-nál és ὀλιγαρχία-nál, meg a πολιτεία-nál és δημοκρατία-nál, miszerint az államtudományra nézve ezen egész osztályozás mint fogalomzavart ébresztő, nagy részt hasznavehetetlen. Susemihl nem megy el idáig: az ő fejtegetéseiben, hanem jórészt a Zeller által ébresztett gondolatmenet fonalán csak a philologiaiilag legszembeötlőbb ellenmondásokat jelöli ki, a mi alatt azonban észre sem veszi az államtudományi kritika legéletbevágóbb követelményeit. Például szabadon fölhoznom azt, a mit ő az ἀριστοκρατία-ra vonatkozólag mintegy államformatani πρῶτον κινῶν-úl előtérbe tolni igyekszik. Az egyes, kidomborított államformákon kívül Aristoteles sokat beszél még amúgy általánosságában az abszolút legjobb államról és az eszményi állam azon árnyalatairól, a melyek fokozatosan lefelé szállva a képzelhető tökély legmagasabb fokáról, különböző, de concreto ki nem jelölt, sőt tán minden egyes esetben ki sem jelölhető fogalmi kapcsolatokban játszanak bele a kidomborított egyes, hogy úgy mondjam pozitív 6. államformába. Susemihl ezen általános eszmény-állami fejtegetések segélyével igyekszik kimagyarázni a 6 aristotelesi államforma meghatározásának legszembeötlőbb hiányait. Ez értelemben szölli azután el magát velem szemben is a következőképen: »Es ist daher völlig unrichtig, dass die Aristokratie des Aristoteles auch nur eine Oligarchie, ein Regiment des Reichthums und des Geburtsadels sei; davon ist nichts wahr, als dass der eiserne Grundbesitz an den übrigens unter sich völlig gleichberechtigten Erbbürgern haftet.« (Woch. f. kl. Phil. Febr. 25. 1885).

Valóban jellemző. Susemihl megró engemet azért, mert azt mondtam, hogy az ἀριστοκρατία végelemzésben szintén csak a vagyon és a születés, vagyis a nemesség uralmát jelenti, szintúgy mint az ὀλιγαρχία, és azután azt mondja: ez teljességgel nem áll: mert ebből csak annyi áll, miszerint Aristoteles ἀριστοκρατία-jában az uralom azokat illeti meg, a kik (öröklött)

elidegeníthetlenül megerősített földbirtok tulajdonosai és állampolgári jogaikat is úgy örökölték már őseiktől. Susemihl észre sem veszi, hogy tagadni a vagyonképesítvényt és a születési jogalapot — mint kriterionot és azután mégis constatatálni az »eiserner Grundbesitz«-et meg az »Erb(!)bürger«-t ugyancsak mint elengedhetetlen kriterionot — államtudományilag nagyon is közel jár a *szιαμαγία*-hoz, hogy ne mondjam: a tájékozatlansághoz.

Susemihl abba is beleköt, a mit én Aristoteles *Πολιτικά*-jának ezen kifejezéséről — *ἐπεικεῖς* — Onckennel szemben mondtam. Oncken az *ἐπεικεῖς*-t úgy fordította, hogy »die Tüchtigen.« Én ezt nem helyesltem és kimutattam magából a szövegből, az összefüggésből, hogy *ἐπεικεῖς* alatt, Aristoteles *Πολιτικά*-jának illető helyén, nem lehet mást érteni, mint a szakképzetteket, vagyis oly állampolgárokat, a kik az állam kormányzásához értenek. Nem oly jelentéktelen kérdés ez, mint első pillanatra látszik: mert Aristoteles az illető helyen oly görög politikusok elméletét fejtegeti, a kik azt követelték, hogy a *κόρον*, az államhatalom gyakorlása csak azokat az állampolgárokat illesse meg, a kiket az állam kormányzására saját egyéni szellemi képzettségök képesít. Nagy kérdés ez ma is, t. Akadémia, — nagy kérdésnek kellett lennie ennek az ódon államéletben is. Sokrates, a ki az *ἀρετή*-ben a képesítvényt keresi, a pythagoreusok és részben az eleaták is, a kik a műveltek által óhajtják vala kormányoztatni az államot; maga Platon, a ki a bölcsészek kezébe szeretné letéve látni a legfőbb hatalmat, sőt már a Platonnak tulajdonított I. Alkibiades-féle párbeszéd szerzője is, a ki az elbizakodott ifjú népvézért annak bevállására szorítja, miszerint a politikát soha senkitől sem tanulta, sőt nem is hiszi, hogy a politikát egyáltalán lehetne is valakitől tanulni, hanem legfőlebb azt hiszi, hogy a politikai ismeretek is, kell, hogy úgy ragadjanak az emberre, mint a hogy a görögnyelv, már t. i. az anyanyelv észrevétlenül ragad az emberre gyermekkorától kezdve: a hellén államéletnek és az ódon szellemvilágnak mind e nevezetes, mind e kimagasló alakjai az államélet regeneratióját várták e kérdés megoldásától. Ezért fektettem én oly nagy súlyt az *ἐπεικεῖς* kifejezés helyes értelmezésére. Oncken sokkal nagyobb bámulója Aristo-

telesnek, hogy sem az egyáltalán lehetséges értelmezések közül ne éppen azt választotta volna, a mely tán legkevesebet vonhat le e bölcész nimbusából; Susemihl pedig védelmére kel Onckennek velem szemben, a nélkül, hogy bármi egyebet is föl tudna hozni egy élcelődő sophismánál. »Wenn ferner Schvarcz behauptet, ἐπιεικῆς bedeute nicht die Tüchtigen, sondern die Gebildeten, so erhellt vielmehr eben hieraus, dass beides für Aristoteles gleichbedeutende Begriffe sind.« Minő logika! Abból, hogy az én meggyőződésem szerint Aristotelesnek e kifejezése ἐπιεικῆς szakértőket, képzett politikusokat, vagy legtágabb értelemben, az államügyekhez értő állampolgárokat jelent: ebből az következik Susemihl szerint, hogy Aristotelesnél a derék emberek vagy a valamit érő emberek fogalma azonos a képzett politikusok fogalmával! Már szavaimnak ily nagy mérvű kamatoztatása ellen csakugyan tiltakoznom kell. Hisz ha Susemihlnek ilyen érvelése megállhatna a kritika előtt: akkor állnia kellene a következő okoskodásnak is: Tudósok azok is, a kik az államtudományhoz értenek, meg tudósok azok is, a kik a philológiához értenek: tehát mind az, a ki ért a philológiához, kell hogy értsen az államtudományhoz is. Őszinte elismeréssel vagyok a greifswaldi egyetem hirnevés tanárának philologiai érdemei iránt: de az ily okoskodást — kivált a főnebbieket után — éppen nem vagyok hajlandó aláírni.

Azt is mondja Susemihl, hogy én olybá igyekszem Aristoteles aporiái fejtegetéseit föltüntetni, mintha ezek Aristotelesnek az ő saját végleges megállapodásait tartalmazzák. Ez merőben alaptalan állítás, és az marad mindaddig, míg csak Susemihl egyetlen egy konkrét esetet sem bir kijelölni, a melyben én egyetlen egy ily aporiát egyébként vettem volna mint aporiának.

Még csak egy pont van hátra: az, hogy mért nem vettem alapúl forrástanulmányaim alkalmából azon javítgatásokat, a melyeket Susemihl kísérelt meg Aristoteles Πολιτικῆjének szövegén —? Ezért is neheztel a greifswaldi tanár. Hát erre én azt felelem, hogy az ő szövegjavítgatásai a dolog lényegén, Aristoteles államforma-elméletének ránk öröklött alakjára nézve, mit sem változtatnak. Vegyük mindjárt az 1290 b. 11 — helyet. Az első δῆμος-t ha kihagyjuk is és a

Camerarius megjegyzése által figyelmessé lett Garve szerint *ὀλιγαρχία*-val cseréljük is föl: mégis benne marad a második *δημος* az 1290 — b. 15-ben; de én nem is abba kötöttem bele, hogy a *δημος* kétszer fordul elő; midőn »Ungereimtheit«-ot említek (a 24. l.) csak arra czéloztam, a mi Camerariust és Garvét szintúgy mint Susemihlt megbotránkoztatja vala; mondom, nem azt róttam én itt meg, hogy a *δημος* itt kétszer fordul elő, hanem azt, hogy Aristoteles csak a fogalomzavart növeli, midőn két oly különböző fogalmat mint *δημος* és *δημοκρατία* egyáltalán, tehát csak egyszer is azonos fogalmúl tüntet föl, éppen ott, a hol államforma-elméletének legfontosabb mozzanatait igéri tisztába hozni. Ha tehát Camerarius és Garve után ki is hagyjuk az első *δημος*-t és *ὀλιγαρχία*-val helyettesítjük is: azért még benne marad egy *δημος*, t. i. a második *δημος*: és ez magában is elég arra, hogy a fönjelzett fogalomzavart még tűrhetlenebbé tegye. Susemihl a *Πολιτικά* VI. (ill. IV.) könyvének 3, 4. fejezetkét, vagyis az 1289 b. 27-től egész 1291 b. 13-ig terjedő sortömeget mint »nem hitelest« egyszerűleg kihagyatni vélelmezi a szövegből. »Et ego quoque, quamquam ne praecedentia quidem 1289 b. 27—1290 b. 20 ab ipso Aristotele scripta esse puto, tamen minime nego sequentia, 1290 b. 21 — *ὅτι* — 1291 b. 13 *ὀλιγαρχία*, mihi etiam suspectiora videri: quapropter si illa, ut opinor, ab aliquo peripatetico inserta sunt, haec postea ab altero eiusdem scholae interpolatore addita esse crediderim.« Ennyi mindössze is az, a mit annak indokolására fölhoz, hogy mért nem tartja hitelesnek a fejezetkét. Valóban, szerfölött halvány egy megokolás: csak azért vetni el, mint »nem hitelest«, ezen egész sortömeget, »mert sok benne a belső ellenmondás.« Ámde ezen az indokolási alapon kigyomláhatná a *Πολιτικά* ránk szállott szövegének akár hetedrészét is.

Susemihl nagyon is túlbecsüli az ő szövegjavítgatási kísérleteinek államtudományi horderejét. Pedig, még ha jogosítva érezhetné is magát említett sortömegnek egyszerű kiküszöbölésére: még ez esetben sem tett volna ő Aristoteles államforma-elméletének semmiféle lényeges szolgálatot: mert eltekintve e sortömegetől, csak úgy hemzseg a ránk szállott szövegben az oly fejtegetés, a melyet Susemihl hitelesnek tart

ugyan, de a mely fejtegetések a III. könyvben lerakott alapmeghatározásokkal egyáltalán ki nem egészülhetnek, sőt azokkal folyton kiegyenlíthetlen ellenmondásokba, belső ellenmondásokba bonyolódnak: mert folyton új elemet vonván be a későbbi meghatározásokba, a III. könyvben lerakott alapmeghatározások lényegét egészen kiemelik a sarkaiból ¹⁾).

Ezek után ²⁾) teljes megnyúgvással utalhatok tehát azon öregbedésre, a melylyel a görögök politikai irodalmának terjedelméről és kezdeteiről szóló ismeretkörünket kitágítani igyekeztem; és nem csekély elégtételre szolgál azon tudat, hogy búvárlataimnak, a melyek hazánk határain túl ily jelentékeny szakférfiak részéről vitát provokáltak, ezen eredményeit a magyar tudományos akadémia színe előtt voltam szerencsés bemutatathatui.

¹⁾ L. »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft« czímű értekezésemet. 28—48 ll. Ezen belső ellenmondások a 6 aristotelesi államforma közül leginkább sújtják a stageirai bölcsész elméletét a *μοναρχία*-ról és a *δημοκρατία*-ról; az sem szerencsések az ő tanai az *ἀριστοκρατία*-t, *πολιτεία*-t és az *δημοκρατία*-t illetőleg sem, l. i. h. Sem Oncken, sem Zeller, sem Bradley nem mélyedtek bele e kérdésekbe; még kevésbbé tették azonban ezt Barthélemy Saint Hilaire és Susemihl.

²⁾ A Herodotos államformaelméletét magában foglaló párbeszéd, melyet fűnn a szövegben magyarul idéztem, eredetiben így hangzik, miután előrebocsátja III. 80 : ἐλέγθησαν λόγοι ἄπιστοι μὲν ἐνίοισι Ἑλλήνων, ἐλέγθησαν δ' ὄν. — (VI., 43.) : Ὅτάνης μὲν ἐκέλευε ἐς μέσον Πέρσης καταθεῖναι τὰ πρῆγματα, λέγων τάδε· ἐμοὶ δοκεῖ ἓνα μὲν ἡμέων μόναρχον μήκει γενέσθαι· οὔτε γὰρ ἦδύ, οὔτε ἀγαθόν. εἶδετε μὲν γὰρ τὴν Καμβύσει ὄβριον ἐπ' ὅσον ἐξῆλθε, μεταστήκατε δὲ καὶ τῆς τοῦ μάγου ὄβριος. κῶς δ' ἂν εἶη χρῆμα κατηρτημένον μοναρχίῃ, τῇ ἔξῃσι ἀνευθύνῃ, ποιεῖν τὰ βούλεται· καὶ γὰρ ἂν τὸν ἄριστον ἀνδρῶν πάντων στάντα ἐς ταύτην τὴν ἀρχὴν, ἐκτὸς τῶν ἐωθότων νοημάτων στήσειε. ἐγγίνεται μὲν γὰρ οἱ ὄβρις ὑπὸ τῶν παρέοντων ἀγαθῶν, φθόνος δὲ ἀρχῆθεν ἐμφύεται ἀνθρώπων· δύο δ' ἔχων ταῦτα ἔχει πᾶσαν καχότητα· τὰ μὲν γὰρ ὄβριε κεκορημένους ἔρδει πολλά καὶ ἀτάσθαλα, τὰ δὲ φθόνῳ· καίτοι ἀνδρα γε τύραννον ἀφθονον, ἔδει εἶναι, ἔχοντά γε πάντα τὰ ἀγαθὰ· τὸ δ' ὑπεναντίον τούτου ἐς τοὺς πολιήτας πέφυκε· φθονεῖ γὰρ τοῖσι ἀρίστοισι περιεούσιν τε καὶ ζώουσι, χαιρεῖ δὲ τοῖσι κακίστοισι τῶν ἀστῶν, διαβολὰς δὲ ἄριστος ἐνδέκεσθαι. ἀναρμωστότατον δὲ πάντων ἦν τε γὰρ αὐτὸν μετρίως θυμῶδες, ἄχθεται ὅτι οὐ κάρτα θεραπεύεται, ἦν τε θεραπείῃ τις κάρτα, ἄχθεται ἅτε θυπὶ. τὰ δὲ δὴ μέγιστα ἔργονα ἐρέων νόμακά τε κινεῖ πάτρια καὶ βιᾶται γυναῖκας κτείνει τε ἀρίτους· πληθὸς δὲ ἄργον πρώτα μὲν οὐνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην, δεύτερα δὲ τούτων τῶν ὁ μόναρχος ποιεῖ· οὐδὲν πάλῃ μὲν ἀρχὰς ἄρχει, ὑπεύθυνον δὲ ἀρχὴν ἔχει, βουλεύματα δὲ

πάντα ἐς τὸ κοινὸν ἀναφέρει. τίθεμαι ὧν γνώμην μετέντας ἡμέας μουναρχίην τὸ πλῆθος ἀέξειν. ἐν γὰρ τῇ πολλῇ ἐνὶ τὰ πάντα. — c. 81. — Μεγάβυζος δὲ ὀλιγαρχίῃ ἐκέλευε ἐπιτρέπειν λέγων τάδε. Τὰ μὲν Ὀτάνη, εἶπε τυραννίδα πάῳν, λελέχθω κάμοι τὰῦτα, τὰ δ' ἐς τὸ πλῆθος ἀνωγε φέρειν τὸ κράτος, γνώμης τῆς ἀρίστης ἡμάρτηκε. ὁμίλου γὰρ ἀρχίην οὐδὲν ἐστὶ ἀσυνετώτερον οὐδὲ ὕβριστότερον. καίτοι τυραννὸς ὕβριν φεύγοντας ἄνδρας ἐς δῆμον ἀκλόα-
 στου ὕβριν πεσέειν ἐστὶ οὐδαμῶς ἀνασχετόν. ὁ μὲν γὰρ εἴ τι ποιέει, γινώσκων ποιέει, τῇ δὲ οὐδὲ γινώσκων ἐν. κῶς γὰρ ἂν γινώσκαι, δε οὐτ' ἐδιδάχθη οὔτε οἷδε καλὸν οὐδὲν οὐδ' οἰκῆιον, ὥθῃει τε ἐμπεσῶν τὰ πρήγματα ἀνευ νόου, χειμάρρῳ ποταμῷ ἔκελος; δῆμῳ μὲν νυν οἱ Πέρρησι κακὸν νοέουσι, οὔτοι χράσθων, ἡμῆς δὲ ἀνδρῶν τῶν ἀρίστων ἐπιλέξαντες ὁμίλιην τούτοις περιθίωμεν τὸ κράτος, ἐν γὰρ δὴ τούτοις καὶ αὐτοὶ ἐνεσόμεθα, ἀρίστων δὲ ἀνδρῶν οἰκὸς ἀρίστα βουλευμάτα γίνεσθαι. — c. 82. — ἔμοι δὲ τὰ μὲν εἶπε Μεγάβυζος ἐς τὸ πλῆθος ἔχοντα δοκέει ὀρθῶς λέξει, τὰ δ' ἐς ὀλιγαρχίην οὐκ ὀρθῶς. τριῶν γὰρ προκαίμενων καὶ πάντων τῶν λέγω ἀρίστων ἐόντων, δῆμου τε ἀρίστου καὶ ὀλιγαρχίης καὶ μουνάρρχου, πολλῇ τούτο προσέγειν λέγω. ἀνδρὸς γὰρ ἐνὸς τοῦ ἀρίστου οὐδὲν ἄμεινον ἂν φανείη. γνώμην γὰρ τισιούτη χρεόμενος ἐπιτροπέου ἂν ἀμωμήτως τοῦ πλῆθους, σιγῆτο τε ἂν βουλευμάτα ἐπὶ δυσμενέας ἀνδρας σῶτω μάλιστα. ἐν δὲ ὀλιγαρχίῃ πολλοῖσι ἀρετήν ἐπασκέουσι ἐς τὸ κοινὸν ἔχθεα ἴδια ἰσχυρὰ φιλέει ἐγγίνεσθαι. αὐτὸς γὰρ ἕκαστος βουλόμενος κορυφαῖος εἶναι γνώμησὶ τε νικᾶν ἐς ἔχθεα μεγάλα ἀλλήλοισι ἀπικνέονται, ἐξ ὧν στάσις ἐγγίνονται, ἐκ δὲ τῶν στασιῶν φόνος, ἐκ δὲ τοῦ φόνου ἀπέβη ἐς μουναρχίην. καὶ ἐν τούτῳ διέδεξε ὅσῳ ἐστὶ τούτο ἀρίστον. δῆμου τε αὐτῶ ἀρχοντος ἀδύνατα μὴ οὐ κακότητα ἐγγίνεσθαι: κακότητος τοῖνον ἐγγινομένης ἐς τὰ κοινά, ἔχθεα μὲν οὐκ ἐγγίνεται τοῖσι κακοῖσι, φιλία δὲ ἰσχυραί. οἱ γὰρ κακῶντες τὰ κοινὰ συγκύψαντες ποιέουσι, τούτο δὲ τοιοῦτο γίνεται ἐς ὃ ἂν προστάς τις τοῦ δῆμου τοὺς τοιοῦτους παύσῃ. ἐκ δὲ αὐτῶν θωυμάζεται οὗτος δὴ ὅπῃ τοῦ δῆμου, θωυμαζόμενος δὲ ἀν' ὧν ἐφάνη μουναρ-
 χος εἶναι. καὶ ἐν τούτῳ δηλοῖ καὶ οὗτος, ὡς ἡ μουναρχίη κρᾶτιστον. — Oncken (Die Staatslehre des Aristoteles II, 143) e nevezetes párbeszéd felől a következöket vélelmezi: »Nach den Forschungen Kirchhoffs ist ausser Zweifel gestellt, dass Herodot den Theil seines Werkes, welcher in der von späterer Hand herrührenden Eintheilung die Bücher I, II und III bis Capitel 119 umfasst, während seines ersten Aufenthaltes in Athen in den Jahren 445—443 geschrieben und durch Vorlesungen einzelner Stücke bekannt gemacht hat. Die naheliegenden zeitgeschichtlichen Beziehungen unserer Stelle treffen schlagend mit diesem Ansatz zusammen. Der Volksstaat der Rechtsgleichheit, der Looswahl, der Beamtenverantwortlichkeit und der souverainen Volksversammlung, wie ihn Otanes schildert, war nur in dem Athen jener Tage vorhanden (Igen, de más görög állambau is voltak éppen ebben az idöben hasonlő alkotmányos állapotok, miként ez a »Demokratie« czimü müvem II. kötetéböl böven kifog derülni; Hsl. ö. Tittmann: Darstellung der griekischen Staatsverfassungen, Leipzig 1822). Der Prostates des Demos aber, der den Verschwörungen wider den Bürgerfrieden ein Ende macht und für dies grosse Verdienst Huldigungen empfängt wie ein Monarch, wer erkennt in ihm.

nicht Perikles, den Sohn des Xanthippos? Eben in dem Jahr, da Herodot nach Athen kam, hatte er im Wettgang des Scherbengerichts seinen letzten und gefährlichsten Nebenbuhler, den Thukydides, Sohn des Melesias überwunden und dessen ganze Hetärie gesprengt. (Note: Die *φιλία ἰσχυρά* des Herodot, in welchen *οἱ κακοῦντες τὰ κοινὰ συγκύψαντες* zusammenwirken, sind die Hetärien, wie sie Thukydides III, 82, schildert. Solch eine Hetärie befahlige Thukydides, Sohn des Melesias und als Perikles diesen gestürzt und *κατέλυσε τὴν ἀντισταταμένην ἑταιρείαν*, da war die *διαφορά* geschlichtet, die *πόλις* wird *ὁμαλή καὶ μία* wie Plut. Pericl. 14 und 15 auseinandersetzt, für all' dies ist das' *προστάς τις τοῦ δήμου* und *τοιοῦτος πάει* des Herodot dieselbe Sache in anderen Worten), und erst seit dieser Entscheidung war die Stelle, die er im attischen Gemeinwesen einnahm der Art, dass ein Thukydides das Wort brauchen konnte: »was Demokratie hiess war in Wirklichkeit die Herrschaft des ersten Bürgers.« (II, 65: *ἐρίνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρός ἀρχή*). Wie diese Wendungen in den Reden des Otanos und Dareios dem demokratischen Lager abgelauscht waren, so gab die geharnischte Invektive des Megabyzos wider den meisterlosen Demos getreu die Stimmung wieder, die im oligarchischen herrschte und deren Programm sich später in dem Pamphlet (I) über den »Staat der Athener« verewigte. Kurz die angebliche Berathung im Schosse der sieben persischen Grossen ist in Wirklichkeit ein sprechendes Bild aus dem Gedankenleben der Parteien des attischen Staates, unmittelbar aufgefasst und zum ersten Mal bekannt gegeben noch in dem Gewoge, das der eben entschiedene Kampf zwischen Perikles und Thukydides, zwischen dem Demos und der mächtigsten oligarchischen Hetärie zurückgelassen, Herausgehoben aus diesem örtlichen und zeitlichen Zusammenhang stellt es die erste begriffliche Scheidung und politische Würdigung der drei wesentlichsten (sic) Verfassungsarten des alten Hellas dar, von der die Literatur Kunde hat.«

Mindez meglehetős plausibilitással van mondva; latározottan túlzás azonban Oncken részéről, midőn azokra, a miket Herodot a népuralombani *προστάς τις* szerepéről kockáztat, a következő alkotmánypolitikai theorémát véli ráépíthetni (II, 145): »Sie (már t. i. a Herodot által a *προστάς τις*-ra nézve mondottak kapcsolatban a *πλήθος ἄρχον, ἰσονομία* és *ἰσχυροτή* meg *ἰσκρατίη* kifejezésekkel, *ἰσχυροία* Xenophon, *ἰσονομία* Thukydides és Platon) heben — nicht zufällig — dasjenige Merkmal eines Volksstaates heraus, das sich mit der Wahlmonarchie des Talents und des Verdienstes am Natürlichsten verträgt, wie sie durch Perikles' Prostatie verkörpert ward; denn diese beruhte ja auf der jährlich sich wiederholenden freiwilligen Wahl unbedingt gleichberechtigter Bürger.« —

Valóban szerföllött csodálkozom, hogy Oncken magát éppen egy államtudományi munka folyamában ily szóvirágra hagyta ragadtatni. Ugyan mi értelme és minő jogosultsága lehet tudományos szempontból az ily beszédnek? Azért, mert Thukydides Perikles szerepét egy monarcha szerepéhez hasonlította, még nem következik, hogy akkor, midőn az ember, miként Oncken Aristoteles *Πολιτικά*-ját tüzetes nagy művében, tehát ha-

tározottan államtudományi természetű műben bonczolgatja, följogosítja érezhesse magát Periklest a στρατηγός-t és a ταμίης vagy ἐπιμελητής τῆς κοινῆς προϋπόθου-t, vagy ha úgy tetszik, a ὁ ἐπὶ τῆς διοικήσεως-t államtudományilag egy valódi monarchával azonosítani. Hol hallott Oncken oly monarchákról, a kik egy, illetőleg (miként az ἐπιμελητής) legfőlebb négy évre választatnak, hivatalos mándatumuk folyamában is az ἐπιχειρονομία-nak, s egyáltalán εὐθύνῃ-nek vannak alávetve? Azután mért éppen az athenei demokratia fért volna meg a »Wahlmonarchie des Talents und des Verdienstes«-szel? Vajon azon vague mozzanatok, a melyeket Oncken fölhoz, nem éppen úgy vallának bármely görög πολιτεία-ra, sőt a legtöbb ἀλιγγαρία-ra is?

Barthélemy Saint Hilaire azon nevezetes »Préface«-ban, a melyel »Politique d' Aristote«-ját bevezeti, nem is érinti Herodot államforma tanát. Ő mindjárt Platonnal kezdi. (Préface, p. IV): »Platon et Aristote, Montesquieu et Rousseau, peuvent comparaître devant ce tribunal dont ils invoquèrent souvent la juridiction sans en bien voir toute l'étendue; les sociétés antiques et les sociétés modernes peuvent y être également jugées; les hommes d'État et les législateurs de tous les temps etc.« »Parmi ces travaux de genres si divers, tous dignes de la reconnaissance de l'humanité, ceux qui méritent le plus d' attention sont ceux des philosophes.« A történetírók államformatanát csak Polybiosnál veszi Barthélemy Saint Hilaire észre. (Préface CVII—CXIV): »Polybe n'est pas précisément un écrivain politique. C'est un homme de guerre et un historien. Il vit un siècle et demi environ après Aristote; il assiste à la ruine de la Grèce — — Aussi ne se contente-t-il pas de raconter les faits; il veut en tirer d' utiles enseignements, et il déclare, en commençant son récit, que l'histoire est la véritable école de la politique. Voilà comment, parvenu au sixième livre, il interrompt sa narration pour remonter à la cause de ces merveilleux succès, et demander à la constitution de Rome le secret de tant de triomphes. Il a décrit cette constitution en politique et en soldat et cette analyse pleine de sagacité est remarquable par elle-même d' abord, et aussi parce que c'est d'elle que se sont inspirés Macchiavel, Bossuet et Montesquieu. On peut douter que, sans Polybe, témoin intelligent de tout ce qu' il décrivait, ces grands esprits eussent pu pénétrer aussi avant dans les mystères de la grandeur romaine? — — Mais cette analyse de Polybe n' intéresse pas seulement l'histoire, la science politique doit y jeter aussi un regard.« (Most azután elmondja Barthélemy Saint Hilaire a vegyes államforma azon elméletét, a melyet Polybios (VI, 10) annyira kitűnőnek talál, és azután szemrehányást tesz neki, hogy mért nem adózik Polybios kellő elismeréssel — Platon államforma-tanának? (Préface, CXII) »Áinsi Polybe ne voit pas ce que la science politique doit à Platon. Choqué de quelques erreurs trop évidentes, il oublie (!) toutes les vérités pratiques que Platon à découvertes on démontrées; et il rejette du même coup la méthode rationnelle (!) pour y substituer exclusivement la méthode historique, employée déjà par Aristote, mais avec plus de réserve. Cet exemple

sera dangereux (!), et depuis Polybe, l'histoire usurpera (!) trop souvent une place qui ne lui appartient point. La politique, ainsi conçue, devient une sorte d'empirisme, qui n'aura plus de règle que le succès et la victoire (!) La morale aura disparu de ses théories, la justice ne sera plus qu'un vain mot, et Machiavel pourra quelque jour, en toute sûreté de conscience, et sous la dictée des faits (!) tracer le portrait monstrueux de son Prince. Cette nouvelle méthode est due à homme d'action, à un historien qui n'en a pas aperçu d'abord toutes les conséquences, et qui les eût certainement repoussées, plus scrupuleux ou moins conséquent que ses imitateurs.» Igy itéli el Barthélemy Saint Hilaire Polybios államformátani methodusát, és egyáltalán az empirismusra támaszkodó politikai tudomány iskoláját; nem csoda, hogy Herodotost, a kinek államformaelmélete szintén határozottan az empiriában gyökerezik, nem is említí föl. — Egyébként nem hallgathatom el ez ötletből, hogy Barthélemy Saint Hilaire mindezek daczára is Henkelnél egy nevezetes kérdésre nézve sokkal jobban van tájékozva. Kitől kölcsönözte Macchiavelli (Discors. s, Decad. Tit. Liv. I, 2) az ő államforma-tanát? Aristotelestől-e, Polybiostól-e, vagy kitől? Henkel (p. 106) azt állítja, hogy kizárólag Polybiostól és szemére is veti mind Gervinusnak, mind Bluntschlinak, mind Robert von Mohlnak, hogy ezt nem vették észre. (p. 106: Denn von diesem (Polybios) hat der erstere (Macchiavelli) seine ganze im 2 Kapitel des I. Buches der Discurse über Livius entwickelte Theorie der Staatsformen in allen wesentlichen Punkten z. Th. sogar wörtlich, wenn auch mit Verschweigung seiner Quelle entlehnt. Das hat weder Gervinus, noch Bluntschli, oder R. v. Mohl in ihren Geschichtswerken über die politische Litteratur bemerkt.) (Hsl. ö. Blakesley és Paul Janet: Histoire de la Science politique). Annak bebizonyítására, hogy ez így van, Henkel (v. o.) párhuzamosan idézi egyfelől Polybiosnak, másfelől Macchiavellinek következő helyét: »Polyb: ὅταν που ἄτερος ὑπὸ θατέρου τῶν ἐπικουρίας ἢ βοηθείας ἐν τοῖς θεινοῖς μὴ νέμῃ τῷ σώσαντι χάριν, ἀλλὰ ποτὲ καὶ βλάπτειν ἐγγειρή τούτων, φανερόν ὡς εἰκὸς τῷ τιοῦτῳ δυσαρεστεῖσθαι καὶ προσκόπτειν τοὺς εἰδότες, συναγανακτοῦντας μὲν τῷ πέλας, ἀναφέροντας δ' ἐφ' αὐτοὺς τὸ παραπλήσιον. ἐξ ὧν ὑπογίνεται τις ἐννοια παρ' ἐκάστῳ τῆς τοῦ καθήκοντος δυνάμεως καὶ θεωρίας. ὅπερ ἐστὶν ἀρχὴ καὶ τέλος δικαιοσύνης. Macchiav: veggendo che se uno nuoceva al suo benefattore, ne veniva odio e compassione intra gli uomini, biasimando gl' ingrati ed onorando quelli che fussero grati, e pensando ancora che quelle medesime ingiurie potevano essere fatte a loro; per fuggire simile male si riducevano a fare leggi, ordinare punizioni a chi contra facesse; donde venne la cognizione della giustizia.« — Hát igaz, hogy e helyek nagyon hasonlítanak egymáshoz és ugyan majdcsaknem szóról-szóra; megengedem azt is, hogy ez nem az egyedüli eset, a melyben Macchiavelli Polybiost úgyszólván kiírja, a nélkül, hogy e forrását megnevezné: ámde azért mégis nagyon is sok szó fér Henkel állításához. Mindenek előtt constatálnom kell, hogy a Henkel által Polybiosból idézett hely nem áll közvetlenül benső összefüggésben a nagy megalopolitának államformaelméletével; azután

Polybios államforma-elméletének alapgondolata az úgynevezett »vegyes államforma« nagy előnyeinek föltüntetése — körülbelül, miként Osann is már sejté Dikaiarchos Τριπολιταρχία-a alapján — (Beitr. z. griech. u. röm. Literaturgesch. II, 8—34); sőt beismerem azt is, hogy Macchiavelli nagyjában véve szintén a »vegyes államformát«, a monarchiai, aristokratiai és demokratiai elemekből összhangzatosan vegyes államformát hirdeti a legjobbnak (Discors. Decad. Tit. Liv. II, 2) szintűgy miként Polybios. Mindezek daczára túloz Henkel, midőn azt állítja, hogy Macchiavelli minden államforma-tani készletét csakis Polybiostól kölcsönözte. Sokkal helyesebben fejezi ki magát e részben Barthélemy Saint Hilaire, midőn Macchiavelliről azt mondja, hogy: »Il la doit sans doute en bonne partie à Polybe, qui le premier avait su jeter des regards assurés dans les détours de ce prodigieux édifice« (Rome). Barthélemy Saint Hilaire rá is utal legalább részben azokra, a miket Macchiavelli Aristotelestől kölcsönzött. »Macchiavel est complètement de l'avis d'Aristote sur l'aptitude politique de la majorité pour élire les magistrats.« V. Disc. Tit. Liv. III, 34.« (Pol. Arist. p. 161). És ismét a »Πολιτικά« VII. könyv, (rég. VI.) 2 fejezetéhez, a hol közvetlenül a forradalom utáni időpontra nézve az állampolgárságnak új osztályzását ajánlja Aristoteles, Barthélemy Saint Hilaire helyesen jegyzi meg, hogy »Macchiavel donne à peu près le même conseil qu' Aristote. Disc. Tit. Liv. I, 26.« Továbbá a Πολιτικά VIII, 9-nek, Macchiavelli »Discorsi«-ja II. könyvének 26. és 28. fejezeteivel, és a Πολιτικά VIII. k. 10. fejezetének a »Discorsi« I, 2. fejezetével rokon természetére is helyesen utal rá Barthélemy Saint Hilaire. Ezt Henkel nem cselekszi; legfőlebb azt jegyzi meg (p. 103), hogy a φασί γάρ κώνλον εἶναι τὰ ἀνθρώπινα πράγματα-féle mondása Polybiosnak föltalálható már Platonnál és Aristotelesnél (Pol. II, 5, 12, Phys. IV, 14) is. Egyébként l. a Macchiavelli-Polybios-féle kérdésre nézve Nourrisson művét is.

Azoknak tüzetesebb megokolására, a miket fönn a szövegben Aristoteles Πολιτικά-járól elmondottam, szükségesnek tartom még fölhozni a következőket. Mindenek előtt tiltakoznom kell azon föltevés ellen, mintha én lennék az első, a ki Aristoteles Πολιτικά-jának jelen szövegéről oly »erőtlen« (azaz merészül »kíméletlen« vagy éppen »jogsulatlan«) kifejezéseket használok. Az államtudomány munkásai nem fognak ilyesmivel engem vádolhatni, ha tudomásul veszik, az orthodox reálphilológiai körökben is osztatlan tekintélynek örvendő Bernaysnak azon kijelentését (J. Bernays, Arist. Pol. I—III. Berlin 1872), miszerént az aristotelesi Πολιτικά oly munka, a melyben »Kein von Aristoteles allseitig ausgearbeitetes und veröffentlichtes Werk vorliegt.« E nézethöz hozzájárúl maga Oncken is, csak a következő nézeteltérésnek adván kifejezést: »Während aber nach unserer (Oncken) Ansicht der Hauptbestand unseres Textes aus einer späteren Verarbeitung von Nachschriften seiner Hörer gebildet ist, was die Benutzung auch nachgelassener Aufzeichnungen des Aristoteles selber keineswegs ausschliesst, hält er (Bernays) daran fest, dass diesen letzteren das gesammte Material ausschliess-

lich entnommen sei; er (Bernays) sieht in dem Werke, eine Reihe vorläufiger Aufzeichnungen, deren Bestimmung zum Gebrauch bei seiner mündlichen Lehrthätigkeit von vornherein wahrscheinlich war und durch die neueren, der aristotelischen Literargeschichte zugewandten Forschungen immer deutlicher hervortritt.« Nagy érdekel birhat az államtudomány történelmének buváraira nézve egy oly jelentékeny philolognak, mint Bernays, következő nyilatkozata is: (p. 172). »Das 12. und 13. Kapitel (az I. könyvben) enthalten einen abgesonderten Entwurf zur Erörterung derselben Fragen, die theils im 9, 10, 11, theils im 16. u. 17. Kapitel abgehandelt sind. Da er einiges Eigenthümliche, z. B. die Besprechung des Scherbengerichts darbietet, so möchten die Ordner der aristotelischen Papiere ihn nicht untergehen lassen und der ihm jetzt angewiesenen Platz schier empfohlen durch die Verwandtschaft des Inhalts mit den ihm nun benachbarten Kapiteln. Wo diese entstandenen Tautologien gar zu augenfällig wurden, hat man sie durch Einfügung von Rückverweisungsformeln » wie früher gesagt« u. dgl. zu mildern gemeint.« Nagyon jó ezt államtudományi részről tudomásúl venni, valamint azokat is, a kiket már Leonhard Spengel a Πολιτικά szövegének gyarlóságaira nézve elmondott. (L. »Elemente d. Politik« czimű művemet, ill. a »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft« czimű értekezésemet.)

Aristoteles Πολιτικά-jának azon nevezetes helye, a mely az ἐπεικείῃς-re vonatkozik, és a melyet főnn a szövegben fejtegettem, így hangzik, és ugyan a Susemihl szövegkritikájá szerinti kiadásban: Pol. III, 6 (10, 11, 1281 a, 19—1281 b, 3. kőv.) ἀλλὰ τοὺς ἐπεικείῃς ἀρχὴν δεῖ καὶ κυρίου εἶναι πάντων; οὐκοῦν ἀνάγκη τοὺς ἄλλους ἀτίμους εἶναι πάντας, μὴ τιμωμένους ταῖς πολιτικαῖς ἀρχαῖς· τίμας γὰρ λέγομεν εἶναι τὰς ἀρχάς, ἀρχόντων δ' αἰεὶ τῶν ἀπῶν ἀναγκαῖον εἶναι τοὺς ἄλλους ἀτίμους. ἀλλ' εἶνα τὸν σπουδαιότατον ἀρχὴν βέλτιον· ἀλλ' εἶτι τοῦτο ὀλιγαρχικώτερον· οἱ γὰρ ἀτίμοι πλείους, ἀλλ' ἴσως φαίη τις ἂν τὸ κύριον ὅλως ἀνθρώπων εἶναι ἔχοντά γε τὰ συμβαίνοντα πάθη περὶ τὴν φυγὴν, ἀλλὰ μὴ νόμον φαῖλον· ἂν οὖν ἤ νόμος μὲν ὀλιγαρχικός δὲ ἢ δημοκρατικός, τί διοίσει περὶ τῶν ἠερορημένων; συμβήσεται γὰρ ὁμοίως τὰ λεγθέντα πρότερον, περὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων ἔστω τις ἕτερος λόγος· ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δὲ, δόξειεν ἂν (λύεσθαι καὶ) τιν' εἶχειν ἀπορίαν, τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν. τοὺς γὰρ πολλοὺς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων, οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας, οἷον τὰ συμφορητὰ δεῖπνα τῶν ἐκ μιᾶς δαπάνης χορηγηθέντων· πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μῦριον εἶχον ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, καὶ γίνεσθαι συνελθόντων ὥσπερ ἓνα ἀνθρώπων τὸ πλῆθος πολυποδα καὶ πολύχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις, οὕτω καὶ τὰ περὶ τὰ ἦθη καὶ περὶ τὴν δianoian. διὸ καὶ κρίνουσιν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν. ἄλλοι γὰρ ἄλλο τι μῦριον, πάντα δὲ πάντες, ἀλλὰ τοῦτο διαφέρουσιν, οἱ σπουδαῖοι τῶν ἀνδρῶν ἐκάστου τῶν πολλῶν, ὥσπερ καὶ τῶν μὴ καλῶν τοὺς καλοὺς φασὶ καὶ τὰ γεγραμμένα διὰ τέχνης τῶν ἀληθινῶν, τῷ συνῆθαι τὰ διεσπαρμένα χωρὶς εἰς ἓν, ἐπεὶ κεχωρισμένον γε κάλ-

λιον ἔχειν τοῦ γεγραμμένου τοῦδ' ἐν τὸν ὀφθαλμὸν ἐτέρου δὲ τινος ἔπαρον μόνον. εἰ μὲν οὖν περὶ πάντα δῆμον καὶ περὶ πάν, πληθὺς ἐνδέχεται ταύτην εἶναι τὴν διαφορὰν τῶν πολλῶν πρὸς τοὺς ολίγους σπουδαίους, ἀδύλον, ἴσως δὲ νῆ Δία δῆλον ὅτι περὶ ἐνίων ἀδύνατον (ὁ γὰρ αὐτὸς καὶ ἐπὶ τῶν θηρίων ἀρμόσιε λόγος, καὶ τοι τὴν διαφέρουσιν ἔνοιαν τῶν θηρίων ὡς ἔπος εἰπεῖν;) ἀλλὰ περὶ τὴν πληθὺς οὐδὲν εἶναι καλῶς ἐπὶ τὸ λεγθὲν ἀληθές, διὸ καὶ τὴν πρότερον ἐρημμένην ἀπορίαν λύσειεν ἂν τις διὰ τούτων καὶ τὴν ἐγομένην αὐτῆς, τίμων δεῖ κυρίους εἶναι τοὺς ἐλευθέρους καὶ τὸ πληθὺς τῶν πολιτῶν. τοιοῦτοι δ' εἶσιν ὅσοι μῆτε πλοῦσοι μῆτε ἀξίωμα ἔχουσιν ἀρετῆς μηδέν. τὸ μὲν γὰρ μετέχειν αὐτοὺς τῶν ἀρχῶν τῶν μεγίστων οὐκ ἀσφαλές (διὰ τε γὰρ ἀδικίαν καὶ δι' ἀφροσύνην τὰ μὲν ἀδικεῖν ἂν τὰ δ' ἀμαρτάνειν αὐτούς), τὸ δὲ μὴ μεταδιδόναι μὴδὲ μετέχειν φοβερόν (ὅταν γὰρ ἄνθρωποι πολλοὶ καὶ πένητες ὑπάρχουσι, πολεμίων ἀναγκαῖον εἶναι πλήρη τὴν πόλιν ταύτην.) λείπεται δὴ τοῦ βουλευέσθαι καὶ κρίνειν μετέχειν αὐτούς, διόπερ καὶ Σόλων καὶ τῶν ἄλλων τινῶν νομοθετῶν τάττουσιν ἐπὶ τε τὰς ἀρχαιεσιᾶς καὶ τὰς εὐθύνας τῶν ἀρχόντων, ἀρχειν δὲ κατὰ μόνους οὐκ ἔωσιν. πάντες μὲν γὰρ ἔχουσι συνελθόντες ἰάνην αἰσθησιν, καὶ μὴρόμενοι τοῖς βελτίοσι τὰς πλῆεις ὠφελούσιν, καθάπερ ἢ μὴ καθαρὰ τροφῆ μετὰ τῆς καθαρᾶς τὴν πᾶσαν ποιεῖ γρηγοματέραν τῆς ολίγης χωρὶς δ' ἕκαστος περὶ τὸ κρίνειν ἀτελής ἐστίν. ἔχει δ' ἢ τῆς αὐτῆς τῆς πολιτείας ἀπορίαν πρώτην μὲν ὅτι δόξειεν ἂν τοῦ αὐτοῦ εἶναι τὸ κρίναι τίς ὀρθῶς ἰατρεύειν, ὁππερ καὶ τὸ ἰατρεύσαι καὶ ποιῆσαι ὑγιὰ τὸν κάμνοντα τῆς νόσου τῆς παρούσης· οὗτος δ' ἐστίν ὁ ἰατρός, ὁμοίως δὲ (καὶ) τοῦτο καὶ περὶ τὰς ἄλλας ἐμπειρίας καὶ τέχνας, ὡσπερ οὖν ἰατρὸν δεῖ διδόναι τὰς εὐθύνας ἐν ἰατροῖς, οὕτω καὶ τοὺς ἄλλους ἐν τοῖς ὁμοίοις, ἰατρός δὲ ὁ τε δημιουργός καὶ ὁ ἀρχιτεκτονικός καὶ τρίτος ὁ πεπαιδευμένος περὶ τὴν τέχνην· εἰσὶ γὰρ τινες καὶ τοιοῦτοι περὶ πάσας ὡς εἰπεῖν τὰς τέχνας, ἀποδίδομεν δὲ τὸ κρίνειν οὐδὲν ἤττον τοῖς πεπαιδευμένοις ἢ τοῖς εἰδόσιν, ἔπειτα (καὶ) περὶ τὴν ἀφροσύνην τὸν αὐτὸν ἂν δόξειεν ἔχειν τρόπον, καὶ γὰρ τὸ ἐλέσθαι ὀρθῶς τῶν εἰδόντων ἔργον ἐστίν, ὅσον γεωμετρικῶν τε τῶν γεωμετρικῶν καὶ κυβερνήτην τῶν κυβερνητικῶν, εἰ γὰρ καὶ περὶ ἐνίων ἔργων καὶ τεχνῶν μετέχουσι καὶ τῶν ἰδιωτῶν τινές, ἀλλ' οὐ τι τῶν εἰδόντων γε μᾶλλον. ὥστε κατὰ μὲν τοῦτον τὸν λόγον οὐκ ἂν εἴη τὸ πληθὺς ποιητέον κύριον οὔτε τῶν ἀρχαιεσιῶν οὔτε τῶν εὐθυνῶν. ἀλλ' ἴσως οὐ πάντα ταῦτα λέγεται καλῶς διὰ τε τὸν πάλαι λόγον, ἂν ἢ τὸ πληθὺς μὴ λίαν ἀνθρωποδῶδες (ἔσται γὰρ ἕκαστος μὲν χειρῶν κριτής τῶν εἰδόντων, ἅπαντες δὲ συνελθόντες (ἢ) βελτίους ἢ οὐ χείρους), καὶ ὅτι περὶ ἐνίων οὔτε μόνος ὁ ποιήσας οὐτ' ἂν κρίνειν, ὅσων τάρχα γινώσκουσι καὶ οἱ μὴ ἔχοντες τὴν τέχνην, οἷον οἰκίαν οὐ μόνον ἐστὶ γινῶναι τοῦ ποιήσαντος, ἀλλὰ καὶ βέλτιον ὁ χρωμένος αὐτῇ κρινεῖ (χρηταὶ δ' ὁ οἰκονόμος), καὶ πρῶτον κυβερνήτης τέκτονος, καὶ θοίνην ὁ δαιτυμῶν ἀλλ' οὐχ ὁ μάγειρος. ταύτην μὲν οὖν τὴν ἀπορίαν τάχα δόξειεν τις ἂν οὕτω λύειν ἰκάνως, ἀλλῆ δ' ἐστὶν ἐγομένην ταύτης. δοκεῖ γὰρ ἄτοπον εἶναι τὸ μειζύων εἶναι κυρίους τοὺς φαύλους τῶν ἐπεικῶν, αἱ δ' εὐθύναι καὶ αἱ τῶν ἀρχῶν αἰρέσεις εἰσὶ μέγιστα ἄς ἐν ἐνιαυτῶν πολιτείας, ὡσπερ εἴρηται, τοῖς δήμοις ἀποδιδῶσιν ἢ γὰρ ἐκκλησία κυρία πάντων τῶν τοιούτων ἐστίν κ. τ. λ. — Ez azon szöveg, a melynek kritikai méltatását a legföltünőbb módon hanyagolták el az államtudomány történetirői. Pedig ha valaki e szöveget tüzetes tanulmány

tárgyává teszi és azután annak tartalma fölött szakavatott elfogulatlansággal ítél, úgy lehetetlen föl nem ocsúdnia, bármennyire belemerült volt legyen is Aristoteles államtudományi nagyságának hagyományos cultusába. Részemről már a »Die Demokratie« című művem I. kötetében megkísérlettem ez örökre emlékezetes aristotelesi helynek államtudományi kritikáját. (I. p. 486. köv.): »Abgesehen von der Erbärmlichkeit jener seiner Voraussetzung, dass nämlich eine Massenherrschaft nach der Kopfzahl in Staaten, wo die Armen in der Mehrheit sind, nothwendigerweise zu einer Theilung der Güter der Reichen führen müsste, eine Voraussetzung, welche durch die Geschichte so vieler Hellenenstaaten Lügen gestraft wird: ist es nicht überraschend, die jämmerliche Kleinlichkeit jener Argumentation zu vernehmen, womit Aristoteles die Ansprüche der Fachkundigen auf die Staatswalt gar so leicht und zur Genüge beseitigt wissen will? Die Fachkundigen, d. h. diejenigen Staatsbürger, welche sich zu diesem oder jenem Zweige der Politik gründlich vorbereitet haben — diese Fachkundigen — *ἐπιστάταις, εἰδότες* — dürften aus dem Grunde nicht die Staatsgewalt ausüben, weil in dem Fall, wenn dies geschähe, die Staatsgewalt immer dieselben Individuen inne haben, und auf diese Weise die Übrigen stets der Ehre beraubt, d. h. von den Staatsämtern ausgeschlossen sein würden. Was soll denn das heissen? Hat Aristoteles, der doch in seinen acht Büchern über Politik, für seine Politeia, d. h. für eine gemässigt-censitaire Massenherrschaft eintritt, damit etwa sagen wollen, dass die Fachkundigen, falls sie die Staatsgewalt erlangten, nie aussterben würden? Oder hat er darauf vergessen, dass auch in den Staaten, wo die Staatsgewalt nach seinem Geschmack, auf einer ermässigten Vermögensqualification beruht, die Staatsgewalt stets in den Händen derselben Leute, nämlich jener censitaren Staatsbürger verbleibt, mithin die Übrigen von der Ehre, von den Staatsämtern ausgeschlossen sind? Freilich meint Aristoteles, es verhalte sich mit dem Staat wie mit einem Festmahl, das aus vielen Beiträgen veranstaltet wird und auch vorzüglicher ist als das einfache Mahl des Einzigen. Vom Gesichtspunkte einer so hohen Staatsweisheit aus wäre es also augenscheinlich logisch von ihm gewesen, die numerische Schwäche der Fachkundigen zu betonen, statt jene erbärmliche Einwendung zum Besten zu geben, als ob die Fachkundigen immer dieselben wären; aber auch mit einer Hinweisung auf die thatsächlich unleugbare numerische Schwäche der Fachkundigen hätte er die Ansprüche der Bildung auf die Ausübung der Staatsgewalt noch bei Weitem nicht zu beseitigen vermacht: denn das Hilfsmittel lag ihm an der Hand, die Verwerthung der Erziehung und des Unterrichts zur Heranbildung von Fachkundigen in genügender Anzahl, oder doch zur allmäligen Vermehrung derselben bis zu einer solchen numerischen Stärke, welche die censitaren Staatsbürger gegenüber der Gesamt-Masse der Freien eben in Accordanz mit seiner eigenen Census-Theorie stets innehaben sollten. Es lag ihm hierbei — sage ich — der Gedanke nahe, den Unterricht in Erwägung zu ziehen: er widmet ja das siebente und das achte Buch seiner Politik,

mit ostentativer Emsigkeit dem Erziehungs- und Unterrichtswesen. Und doch fiel es dem Aristoteles nicht ein, in einen solchen Gedankengang einzulenken; im Gegentheil, er trachtet sogar zu beweisen, dass diejenigen, welche die Politik verstehen, — εὐδαιμόνων — zur Ausübung der Staatsgewalt eigentlich viel weniger taugen, als diejenigen, welche die Politik nicht verstehen; mithin will er seinen Zeitgenossen und auch der Nachwelt ganz dreist glauben machen, dass Diejenigen, welche eine Sache kennen, zur Ausübung derselben Sache viel weniger taugen, als diejenigen, welche dieselbe Sache ganz und gar nicht kennen. — Für ihn ist eine Versammlung, in welcher 4000 mehr-minder unwissende Ekklesiasten im Bunde mit 450 mehr-minder oberflächlich gebildeten Ekklesiasten die 50 oder 100 Fachkundigen »nach freier Debatte« ganz einfach niederlärmern und niederstimmen, schon aus dem Grunde etwas Zweckmässigeres für das Staatsleben, weil auch ein Festmahl, das aus vielen Beiträgen veranstaltet wird, vorzüglicher ist, als das einfache Mahl des Einzigen. — Ja, er meint die Ansprüche der Fachkundigen auf die Staatsgewalt schon dadurch zu ent Waffen, dass er ganz einfach behauptet, der Hausherr könne ein Haus besser beurtheilen als der Baumeister, der Steuermann könne ein Steuerruder besser beurtheilen als der Zimmermann. Als ob der Hausherr schon aus dem Grunde, weil er ein fertiges Haus nach seinem Geschmack und nach seiner Bequemlichkeit findet oder nicht, auch den Bau eines Hauses nach diesem seinem eigenen Geschmack und nach seiner eigenen Bequemlichkeit selbst, ohne Beihülfe eines Fachkundigen aufzuführen, oder auch nur unter den Laien, die noch ihre Geschicklichkeit im Hausbauen nicht erprobt haben, gar so leicht gerade denjenigen herauszuspähen vermöchte, welcher ihm thatsächlich ein Haus nach seinem eigenen hausherrlichen Geschmack und nach seiner eigenen hausherrlichen Bequemlichkeit zu bauen fähig wäre! Als ob der Steuermann u. s. w. — Und als ob der erste beste Gast, dem diese oder jene Speise recht ordentlich schmeckt, diese oder jene Speise auch selbst so gut wie der Koch zu verfertigen wüsste! Zweifellos wird jeder Staatsbürger — ob er fachkundig ist oder nicht, ob er den Census besitzt oder nicht, — selber für sich am besten zu beurtheilen wissen, wie weit er sich mit dem Endresultate der Ausübung der Staatsgewalt zufrieden fühlen mag; das ist ein Analogon zu dem Hausherrn, der das fertige Haus zu beurtheilen hat: allein das Gesamtergebniss der Staatsverwaltung hängt ja doch noch immer von der Zweckmässigkeit jener Wege und Mittel ab, welche die Staatsfunctionäre — Nomotheten, Heliasten und Ekklesiasten miteinberechnet — im Staatsleben eben zur Sicherung des erwünschten Endergebnisses anwenden, und aus diesem Grunde vermag der erste beste Ekklesiast ebensowenig ohne Fachkenntniss diesen oder jenen Zweig der Staatsverwaltung mit Erfolg zu betreiben oder auch nur in den Einzelheiten zu controliren, wie der erste beste Hausherr den Bau eines Hauses nach seinem Geschmack und nach seiner Bequemlichkeit ohne einen Baumeister gehörig aufzuführen oder auch nur die Bauleute, falls sie in ihrer Arbeit

einen Fehler begehen, auf den richtigen Ausweg der Technik zurückzuführen. — Wäre es nun aber möglich, dass dem Aristoteles dies entgangen wäre? Ich glaube, es war ihm nur darum zu thun, dass durch die Bücher seiner »Politik« jene Kreise der athenischen Gesellschaft zufriedengestellt werden, nach deren Gunst und Anhänglichkeit er eigentlich gestrebt hatte.« — Így igyekeztem én már Aristoteles ezen tanának nem csak tarthatatlanságát, de — azt lehet mondani — az ő nagy nevéhez képest méltán megütközést keltő sekélyes voltát kimutatni a »Demokratie« című művem I. kötetében. — Nem tudom, Susemihl olvasta-e e kritikai észrevételeimet. Egyet azonban tudok. És ez az, hogy akár olvasta, akár nem, az érdemdús greifswaldi tanár egyáltalán nem helyezett mind- eddig súlyt ezen egész ἐπισεισις-féle kérdésre. Már fönn a szövegben idéztem szavai nagyon is elárulják, hogy a philológián kívül még államtudománnyal is éppen nem szokott foglalkozni: nem csoda tehát, ha neki mindegy, ha akár »tüchtig«-gel adja vissza valaki a fordításban az ἐπισεισις-t, miként Oncken tévé, akár pedig »fachkundig«-gal, miként én fordítottam. Pedig azok után, a miket úgy a »Demokratie« I. kötetének idézett helyén, mint a »Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft« című kritikai értekezésemben elmondottam, nagyon is elvárhattam volna Susemihltől, a philologtól, hogy mielőtt engem ily élezelődő módon akar elnémitani, hát legalább mint philolog foglalkozott volna kissé azokkal, a miket a fönn közölt szövegben előforduló εἰδότης kifejezés ötletéből felhoztam. Mert ha ezt tenni mint philolog el nem mulasztotta volna, maga is szükségkép rájött volna, hogy Aristoteles e kifejezés alatt ἐπισεισις csak is oly állampolgárokat érthet vala, a kik — mintegy a Sokrates által úgyszólván egész életén át keresett ἀρετή, azaz qualificatio követelményének megfelelőleg — birnak annyi szellemi képzettséggel, a mennyi az állam ügyeinek intézéséhez vagy legalább a kormányzásnak ekklesiastikai sikeres ellenőrzéséhez okvetetlenül szükséges. (L. a Platon-féle »Alkibiades I.« párbeszédet és a »Die Staatsform. d. Aristot. u. d. mod. Staatswissenschaft« című értekezésemet az »Elemente d. Politik« című művem 1. és 2. füzetében. Lipsce 1884).